IV. Шляхі кансалідацыі

IV.1. Свідрыгайла і грамадзянская вайна

Пасля смерці Вітаўта згодна з умовамі уніі ўлада ў дзяржаве мусіла перайсці да Ягайлы як вярхоўнага суверэна. Аднак баяры і князі, што сабраліся на з'ездзе ў Вільні з усёй Літвы і Русі, па-свойму патлумачылі існуючую дамову ды самастойна, без узгаднення з каралём Ягайлам, адзінагалосна абвясцілі вялікім князем Свідрыгайлу (Баляслава) Альгердавіча. Баючыся абвастрэння канфлікту, Ягайла пагадзіўся з такім выбарам.

Князь Свідрыгайла быў надзвычай яркай, неардынарнай асобай. Яго добра ведалі на беларускіх і ўкраінскіх землях як праціўніка збліжэння з Польшчай і даўняга суперніка Вітаўта. Неаднаразова выступаючы супраць Ягайлы і Вітаўта, ён заўсёды абапіраўся на русінаў, якія бачылі ў Свідрыгайлу абаронцу сваіх інтарэсаў і гуртаваліся вакол яго. Гэта падкрэслена і ў хроніцы Яна Длугаша, які напісаў, што Свідрыгайла здабыў «павагу русінаў, бо хоць сам быў каталіком, большую прыхільнасць выяўляў да іхнай веры». Паказальна, што і ў 1393, і ў 1396 г. віцябляне ўпарта баранілі свой горад, калі ў ім сядзеў Свідрыгайла. Праўдападобна, ён яшчэ тады абяцаў праваслаўнай арыстакратыі ўраўняць яе ў правах з каталікамі.

Стаўшы вялікім князем, каталік Свідрыгайла парушыў 9-ы артыкул Гарадзельскага прывілея і пачаў раздаваць русінам важныя дзяржаўныя пасады, атачаць сябе «схізматыкамі». Незадаволенасць каталікоў могуць добра характарызаваць словы кракаўскага біскупа Збігнева Алясніцкага, які ў 1432 г. з абурэннем напісаў пра

становішча ў Вялікім Княстве, што «русіны ўзялі перавагу над літоўцамі, яны трымаюць у сваіх руках амаль усе найважнейшыя гарады і пасады, чаго не бывала пры нябожчыку Вітаўту», а храніст Ян Длугаш намаляваў Свідрыгайлу чалавекам з недалёкім розумам, схільным да п'янства і шаленства.

У знешняй палітыцы пачатак княжання Свідрыгайлы адразу ж прывёў да канфлікту з Польшчай. Спрэчкі за Падолле ўжо ў канцы 1430 г. перараслі ва ўзброеную барацьбу, выклікалі разрыў паміж Свідрыгайлам і Ягайлам. Пасля бясплённых перамоў польскі кароль у чэрвені 1431 г. абвясціў вайну і накіраваў сваё войска на Валынь. Свідрыгайла тым часам шукаў саюзнікаў. Яго падтрымліваў імператар Святой Рымскай імперыі Жыгімонт Люксембургскі, які паабяцаў вялікаму князю каралеўскую карону, а таксама Нямецкі ордэн, якому важна было паправіцца пасля паражэння 1410 г. У чэрвені 1431 г. Свідрыгайла падпісаў абаронча–наступальны саюз з вялікім магістрам Нямецкага ордэна Паўлам Русдорфам (1422—1441), скіраваны супраць Польскага каралеўства і гусітаў. Сваю дапамогу яму паабяцалі таксама татары і малдаўскі гаспадар.

Вялікі князь Свідрыгайла Альгердавіч (1430—1432).

Перспектыва поўнага разрыву з Польшчай ды страта палітычнай манаполіі, гарантаванай Гарадзельскім прывілеем, выклікала актыўнае супрацьдзеянне літоўскага баярства, якое падтрымлівала унію. Не маглі дараваць Свідрыгайлу і тыя, хто быў пры ўладзе ў гады княжання Вітаўта, але страціў яе. Пры інспірацыі польскіх саюзнікаў яны таемна падрыхтавалі замах на Свідрыгайлу. Напад ажыццявілі старадубскі князь Жыгімонт Кейстутавіч і Сымон Гальшанскі ўначы 1 верасня 1432 г. у Ашмяне. Свідрыгайла ледзь уратаваўся і ўцёк у Полацк.

Новым вялікім князем літоўцы адразу ж абвясцілі Вітаўтавага брата князя Жыгімонта Кейстутавіча. Яго прызналі Вільня,

Трокі, Коўна, Жамойць і Горадня, сілай яму было падпарадкавана Берасце. У выніку частка Беларусі (Чорная Русь) пайшла за Жыгімонтам. Аднак Полацкая, Віцебская і Смаленская землі, а таксама ўся Украіна не прызналі яго і па–ранейшаму лічылі сваім вялікім князем Свідрыгайлу. Так дзяржава часова падзялілася на Літву і Русь: як адзначыў летапісец, «князі рускія і баяры пасадзілі князя Свідрыгайлу на вялікае княжанне Рускае», «Літва ж пасадзіла вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча на вялікае княжанне на Вільні і на Троках».

Жыгімонт адразу аднавіў саюз з Польшчай, падпісаўшы з Ягайлам унію ў Горадні, у якой пацвердзіў вярхоўны суверэнітэт Ягайлы над сабой на ўмовах 1401 г., г.зн. абмежаваў самастойнасць Вялікага Княства часам свайго жыцця. Яму ў дапамогу Ягайла прыслаў польскае войска. Аднак Свідрыгайла яшчэ не лічыў сваю справу прайгранай. Абапіраючыся на Полацк, ён ужо з восені 1432 г. пачаў рабіць паходы на падуладныя Жыгімонту землі. Зімой і летам наступнага года Свідрыгайлава войска зноў хадзіла да Вільні і Наваградка, заняло шэраг невялікіх гарадоў. Але ў цэлым ваенныя дзеянні былі для яго няўдалыя. Абяцанай дапамогі Свідрыгайлу ні ад татараў, ні ад малдаўскага гаспадара не было. Толькі інфлянцкі магістр Керскорф, верны саюзніцкаму пагадненню, пасылаў рыцараў на Літву. А Жыгімонт Кейстутавіч пры падтрымцы палякаў ваяваў Беларусь: у 1433 г. ён вадзіў войска ажно да Мсціслава.

Брат–рыцар Нямецкага ордэна. З дрэварыту XV ст.

Асноўнай сацыяльнай сілай Свідрыгайлы былі заможныя праваслаўныя роды Беларусі і Украіны, якія захавалі вернасць яму як вялікаму князю, тады як Жыгімонт абапіраўся ў асноўным на каталікоў (хоць каталікі былі і на баку Свідрыгайлы, а праваслаўныя баяры — у лагеры Жыгімонта). Гэтая акалічнасць надае вайне быццам бы нацыянальна–рэлігійны характар. У сапраўднасці яна была барацьбой не столькі нацыянальнай, колькі сацыяльнай — змаганнем княска–

баярскіх партый між сабою. Інтарэсаў шырокіх слаёў насельніцтва яна не кранала. Ні веравызнанне, ні этнічнае паходжанне не мелі ў гэтай вайне вызначальнай ролі. Называючы сябе заўзятым каталіком, Свідрыгайла ўзначальваў галоўным чынам праваслаўны паводле складу лагер баяраў і князёў, але і яны змагаліся не за веру, а за сваё дамінавальнае становішча ў дзяржаве. Нездарма сярод яго прыхільнікаў былі і заможныя літоўскія роды каталіцкага веравызнання — тыя, хто выступаў супраць уніі з Польшчай і за саюз з Тэўтонскім ордэнам.

Маючы колькасную перавагу ў сілах, Свідрыгайла, аднак, не здолеў плённа яе выкарыстаць і хутка страціў галоўнага саюзніка. Калі польска–чэшскае войска ўварвалася ў Новую Марку і падышло да Гданьска, вялікі магістр мусіў падпісаць з Каронай замірэнне. У выніку дагавора, заключанага ў канцы 1433 г. у Ленчыцах, Ордэн выбыў з вайны і адрокся ад саюзу з Свідрыгайлам. Шматвызначальным для зыходу вайны стаў вялікі земскі прывілей, выдадзены Жыгімонтам 6 траўня 1434 г. у Троках, які выбіў галоўны козыр у Свідрыгайлы. Гэтым актам абвяшчалася раўнапраўе русінаў і літоўцаў у межах цэлай дзяржавы, так што правы, гарантаваныя каталікам Гарадзельскім прывілеем, пашыраліся на ўсіх падданых незалежна ад веравызнання (каталікі захоўвалі манаполію толькі на пасады ваяводы і кашталяна віленскага і троцкага). Яшчэ раней, у1432 г., такі ж прывілей Ягайла выдаў для Луцкай зямлі. Цяпер і беларуска–ўкраінскае баярства атрымала гарантыі недатыкальнасці сваіх зямельных уладанняў, свабоду распараджэння зямлёй, ільготы ў дзяржаўных павіннасцях, а таксама права на адопцыю рыцарскіх гербаў ад літоўскіх родаў, пабратаных з польскай шляхтай.

Троцкі прывілей стаў першай пасля 1386 г. законнай асновай раўнапраўя праваслаўных і каталікоў у ВКЛ. Ураўняўшы правы ўсіх зямель дзяржавы, ён спрыяў кансалідацыі ўсяго баярства, аб'яднанню Літвы і Русі. Фактычна, гэта быў першы агульнадзяржаўны прывілей, які выдаваўся, як падкрэслівалася ў тэксце, дзеля таго, каб не было няроўнасці і разладу паміж народамі Княства, каб усе ў згодзе дбалі пра агульную дзяржаву.

Свідрыгайла спадзяваўся на дапамогу каталіцкай Еўропы і звярнуўся да Базельскага сабора. У 1433 г. у Базель быў высланы ліст паноў–русінаў з Віцебска, якія выказалі жаданне падпарадкавацца Рыму, а ў наступным годзе на царкоўным саборы з'явілася дэлегацыя Свідрыгайлы, якая пацвердзіла яго планы уніі і папрасіла дапамогі ў барацьбе з Жыгімонтам і Ягайлам. Аднак пасля троцкага

прывілея Жыгімонта лагер Свідрыгайлы пачаў хутка страчваць прыхільнікаў. Яго цвёрды намер увесці царкоўную унію стаў адштурхоўваць русінаў. Паспрыяла гэтаму і неапраўданая жорсткасць князя, які ўлетку 1435 г. загадаў спаліць у Віцебску праціўніка уніі мітрапаліта Герасіма за тое, што ўладыка быццам бы рыхтаваў перадачу Смаленска Жыгімонту Кейстутавічу.

Губляючы прыхільнікаў, Свідрыгайла спяшаўся нанесці вырашальны ўдар па непрыяцелю. У ліпені 1435 г. разам з саюзным войскам інфлянцкага магістра ён рушыў у Літву Завілейскую. Яго армію ўзначаліў князь Жыгімонт Карыбутавіч, які спецыяльна вярнуўся з Чэхіі. На дапамогу Жыгімонту Кейстутавічу прыйшлі польскія аддзелы. Прыняўшы бітву ў надзвычай нявыгадных умовах пад Вількамірам, каля ракі Святой, 1 верасня сілы Свідрыгайлы пацярпелі поўную паразу. Толькі князёў загінула трынаццаць з пяцідзесяці, якія бралі ўдзел у сечы. Амаль усе астатнія трапілі ў палон. Як пазней было адзначана ў Густынскім летапісе, менавіта ад гэтай паразы «руские князи начаша оскудевати и обнищевати». Вялікія страты панеслі таксама інфлянцкія рыцары. Загінуў сам магістр Керскорф. Пасля гэтага Нямецкі ордэн падпісаў у Брэсце Куяўскім «вечны» мір з Жыгімонтам Кейстутавічам і Ягайлам. Вялікі магістр адмовіўся ад усялякіх сувязяў са Свідрыгайлам і прызнаў уладаром ВКЛ Жыгімонта Кейстутавіча, абавязваючыся і ў будучым прызнаваць толькі таго манарха Літвы, які будзе абраны са згоды Польскага каралеўства, ды не падтрымліваць вялікіх князёў літоўскіх у іх антыпольскіх захадах. Трактатам таксама пацвярджаліся ранейшыя дзяржаўныя межы паміж бакамі і дэкларавалася свабода гаспадарчых сувязяў.

Князь Свідрыгайла «на 30 конях» зноў уцёк у Полацк. Тут, на землях паўночнай Беларусі, ён меў трывалую падтрымку. Полацк атрымаў ад Свідрыгайлы князя Міхаіла Іванавіча Гальшанскага, а Віцебск — Васіля Сямёнавіча Краснага з друцкіх Рурыкавічаў. Але калі ў 1435 г. Полацк і Віцебск яшчэ адбіліся ад войска Жыгімонта, дык летам наступнага года, не адчуваючы ніякай падтрымкі, прызналі яго ўладу. Землі–вобласці адна за адной адпадалі ад Свідрыгайлы. Смаленск падпарадкаваўся Жыгімонту таксама ў1435 г. Нейкі час неўтаймоўны князь яшчэ знаходзіў апору на Ўкраіне, потым пакінуў і яе, атрымаўшы прыстанішча ў Валахіі. Адно пасля смерці Жыгімонта ён пасяліўся ў Луцку на Валыні, дзе і памёр.

Поўную перамогу Жыгімонта летапісец адзначыў як укняжанне яго «на вялікім княжанні на Літоўскім і Рускім», што азначала аб'-

яднанне дзвюх галоўных частак дзяржавы. У гэтым выявілася і ўмацаванне цэнтралістычнай, «пралітоўскай» арыентацыі насельніцтва беларускіх зямель. Аднак палітыка Кейстутавіча, які, з аднаго боку, аддаў палякам Падолле, а з другога — пярэчыў Кракаву і, умацоўваючыся на вялікакняскім стале, імкнуўся аслабіць залежнасць ад Польшчы, памножыла партыю ягоных праціўнікаў. Скрайняй жорсткасцю да арыстакратыі, як адзначана ў Хроніцы Быхаўца, спробамі падарваць яе пазіцыі і атачыць сябе новымі, асабіста яму адданымі людзьмі, Жыгімонт аб'яднаў супраць сябе князёў і баяр абодвух веравызнанняў. Віленскі і троцкі ваявода Даўгірд і Лелюша пры падтрымцы князя Аляксандра Чартарыйскага падрыхтавалі замах на вялікага князя. 20 сакавіка 1440 г. яго выканалі згаданы князь Чартарыйскі і кіяўлянін Скабейка, якія таемна праехалі ў троцкі замак, схаваўшы сваіх людзей у вазах з сенам. Смерцю Жыгімонта на вялікакняскім пасадзе абрывалася лінія Кейстутавага роду. Заставаліся Альгердавічы, але з іх толькі нашчадкі Ягайлы сцвердзілі сваю дынастыю — дынастыю Ягайлавічаў.

Адразу пасля забойства гаспадара на Валыні з'явіўся Свідрыгайла, які ўжо называў сябе «вярхоўным князем Літвы». Заняць віленскі стол разлічвалі таксама сын Жыгімонта Кейстутавіча князь Міхалюшка (Міхалка) ды Ўладыслаў Ягайлавіч Варненьчык, які з 1434 г. быў каралём Польшчы. Аднак апошні затрымаўся ў венгерскім паходзе. Рада вяльможаў, узначаленая Янам Гаштаўтам, без паразумення з палякамі 29 чэрвеня 1440 г. абвясціла вялікім князем 13-гадовага Ягайлавага сына Казіміра.

IV.2. Княжанне Казіміра Ягайлавіча

Стаўшы гаспадаром, Казімір і яго рэгенты на чале з троцкім ваяводам Янам Гаштаўтам мусілі нанова аб'ядноўваць дзяржаву, бо землі–вобласці пасля забойства Жыгімонта зноў адпалі. Жамойць прызнала вялікага князя ўжо ў 1441 г. дзякуючы прывілею, выдадзенаму ёй Казімірам. Не стала ўпарціцца баярства Полацкай і Віцебскай земляў. А вось у Смаленску новаму манарху было нялёгка сцвердзіць сваю ўладу. Паўстанне 1440 г. там было інспіравана часткай прыхільнікаў Свідрыгайлы. Мяшчане выгналі прэч вялікакняскага намесніка з блізкімі да яго баярамі, а ў горад паклікалі нашчадка Рурыкавічаў князя Андрэя Дарагабужскага, а потым — князя Юрыя Лугвенавіча з Мсціслава, які быў праваслаўны і прыняў тытул «гаспадара Смаленскага». Новы смаленскі князь пасадзіў у вязніцу пралітоўскае баярства і стаў зносіцца з Полацкам ды Віцебскам. Маскоўскія і ноўгарадскія летапісы адзначалі, што ён ужо нават княжыў у гэтых гарадах. Магчыма, Юры Лугвенавіч сапраўды мерыўся ажыццявіць даўні план Андрэя Альгердавіча — адарваць ад Літвы паўночна–ўсходнія землі Княства і стварыць на абшарах Беларусі асобную дзяржаву. Пра тое, што ён меў такія намеры, сцвярджалі гісторыкі Л.Калянкоўскі і Р.Бэхтальд. Але на ўтаймаванне Смаленска прыйшло гаспадарскае войска, якое ў 1442 г. падпарадкавала горад. Юры Лугвенавіч уцёк у Ноўгарад, а Казімір Ягайлавіч зноў пасадзіў намеснікам Андрэя Саковіча, для супакаення ж смаленцаў выдаў устаўную грамату. Гэтай граматай Казімір Ягайлавіч, як і Вітаўт ды Свідрыгайла, замацаваў за Смаленскай зямлёй мясцовыя грамадска–прававыя нормы і звычаі, чым забяспечыў лаяльнасць смалян да вярхоўнай улады вялікага князя літоўскага. Падобныя прывілеі і аўтаномію вялікі князь даў Жамойці, якая была за Міхалюшку, і супакоіў яе. Даволі проста ўдалося замацаваць за цэнтрам і ўкраінскія землі, вярнуўшы Кіеўскую зямлю князю Алельку — малодшаму сыну Ўладзіміра Альгердавіча, а на Валыні ўтварыўшы ўдзельнае княства старога Свідрыгайлы, якому даваўся пажыццёвы тытул вялікага князя.

Вялікі князь Казімір Ягайлавіч (1440—1492). Фрагмент саркафага на Вавелі.

Унутраная палітыка Казіміра Ягайлавіча была выразна скіраваная на кансалідацыю сацыяльных вярхоў усіх зямель дзяржавы і яе цэнтралізацыю. Але дасягалася гэта не настолькі радыкальнымі мерамі, як пры Вітаўце. Атрымаўшы ад папярэднікаў пасля доўгай унутрыдзяржаўнай барацьбы кангламерат самых розных земляў і ўладанняў, Казімір ужо на пачатку свайго панавання заключыў пагадненні з Псковам, Ноўгарадам і Цвярскім княствам, а потым і з Маскоўскай дзяржавай. Гэтыя дамовы, якія прызнавалі

нязменнымі межы і сферы ўплываў Вялікага Княства ажно да вытокаў Волгі і вярхоўяў Акі, удавалася вытрымліваць на працягу ўсяго панавання Казіміра Ягайлавіча. Каб умацоўваць сувязь з Вільняй паўднёвых і ўсходніх ускраін вялізнай краіны, ён садзіў там сваіх намеснікаў, а землям–анексам выдаваў устаўныя граматы на самакіраванне. Кіеўскі ўдзел у 1471 г. пасля смерці князя Сямёна быў забраны ў Алелькавічаў і ператвораны ў звычайную правінцыю (кіеўскім намеснікам стаў Марцін Гаштаўт), а нашчадкам Альгерда па кіеўскай лініі Казімір перадаў у валоданне Слуцк, Капыль і Клецк. Праўда, Мсціслаўскае княства ён зноў аддаў Юрыю Лугвенавічу, калі той вярнуўся, затое Магілёў вылучыў з удзелу і пасадзіў у ім свайго намесніка.

Пасля вострых канфліктаў і грамадзянскай вайны 1430-х г. пры новым гаспадары ўнутранае жыццё ў дзяржаве паступова стабілізавалася, умацавалася цэнтральная ўлада. Асабліва важным для ўнутранай кансалідацыі грамадскіх вярхоў быў агульназемскі прывілей, выдадзены Казімірам у 1447 г. Князі, паны і баяры ўсёй дзяржавы (прывілей выдаваўся падданым «Вялікага Княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага») незалежна ад веравызнання атрымалі новыя правы і свабоды. У прыватнасці, яны былі вызвалены ад дзякла і серабшчыны, набылі права вольнага выезду за мяжу, а таксама права судзіць сялян і мяшчан, якія жылі ў межах іх уладанняў. Гэтыя выгоды прывілей гарантаваў і князям, і панам, і дробнаму баярству, аб'ядноўваючы, такім чынам, у адзін стан і нобіляў, і сярэднія сацыяльныя групы. Па значнасці Казіміраў прывілей 1447 г. можна параўноўваць з Кошыцкім, які атрымала польская шляхта ў 1374 г., бо фактычна з яго бярэ пачатак парламентарызм у Вялікім Княстве Літоўскім: для вырашэння такіх пытанняў дзяржаўнага значэння, як збор фінансавых сродкаў, цяпер патрабаваўся непасрэдны ўдзел вызваленых ад падаткаў (дзякла і серабшчыны) падданых вялікага князя, каб атрымаць іх згоду.

Самастойнае абранне Казіміра Ягайлавіча на віленскі пасад разарвала персанальную унію з Каронай, адноўленую Жыгімонтам у 1432 г., і юрыдычна абедзве дзяржавы Ягайлавічаў з 1440 г. зноў нічым не былі аб'яднаныя. Але ў 1444 г. у бітве пад Варнаю загінуў без вестак польскі кароль Уладыслаў, і палякі прапанавалі карону Казіміру як яго маладзейшаму брату. Радныя паны ў Вялікім Княстве спачатку не дазвалялі вялікаму князю ісці на гэта. Калі ж прапанову паўтарылі, вяльможы, пасля доўгага абмеркавання прын-

Замкавая гара ў Вільні з руінамі Замка Гедыміна. Стан на 1830-я г. Карціна М.Янушэвіча.

цыпаў новага саюзу, змянілі сваё стаўленне да уніі. Яны патрабавалі, каб у акце аб'яднання не значылася ні слова пра інкарпарацыю ці падпарадкаванне: злучэнне магло быць толькі добраахвотным саюзам дзвюх раўнапраўных дзяржаў. У чэрвені 1447 г. са згоды паноў–рады Казімір Ягайлавіч прыняў польскую карону. Заключаная унія мела персанальны характар: вялікі князь літоўскі адначасова з'яўляўся і каралём польскім. Хоць палякі яшчэ неаднаразова (у прыватнасці, у 1448 і 1451 г. і пазней) патрабавалі вярнуць прававую сілу Крэўскага акта, гэта сустракала катэгарычны супраціў з боку Вільні.

Дачыненні паміж Каронай Польскай і Вялікім Княствам Літоўскім пагаршаліся і з прычыны тэрытарыяльных спрэчак. Яны не перарасталі ў вайну, відаць, толькі дзякуючы цвёрдай палітыцы Казіміра, які, быццам арбітр, залагоджваў вострыя канфлікты. Прыкладам, калі ў 1452 г., пасля смерці Свідрыгайлы, гаспадарская рада выслала войска на чале з пінскім князем Юрыем, Радзівілам і Юршай займаць Валынь, палякі рыхтаваліся выправіць туды сваё шляхецкае рушанне. Магло б дайсці да вайны, каб Казімір не здолеў супакоіць і польскіх паноў, і магнатаў Вялікага Княства Літоўскага.

У знешняй палітыцы Казіміра адным з найбольш значных актаў было падпісанне «вечнага міру» з вялікім князем маскоўскім Васілём Сляпым у 1449 г. Пасля ваенных акцый 1444 г. з мэтай здабыцця Вязьмы ён пайшоў на гэты мір і значныя саступкі Маскве па той прычыне, што рэальную небяспеку яго княжанню нёс Міхаіл Жыгімонтавіч (Міхалюшка). Атрымаўшы ў 1444 г. ад Казіміра гарады Клецк, Старадуб і Бранск, той не задаволіўся, бо разлічваў на Трокі як спадчыну Кейстутавага роду і спадзяваўся на мітру вялікага князя. Па ягонай наводцы з 1448 г. штогод на паўднёвыя землі ВКЛ пачалі налятаць крымскія татары.

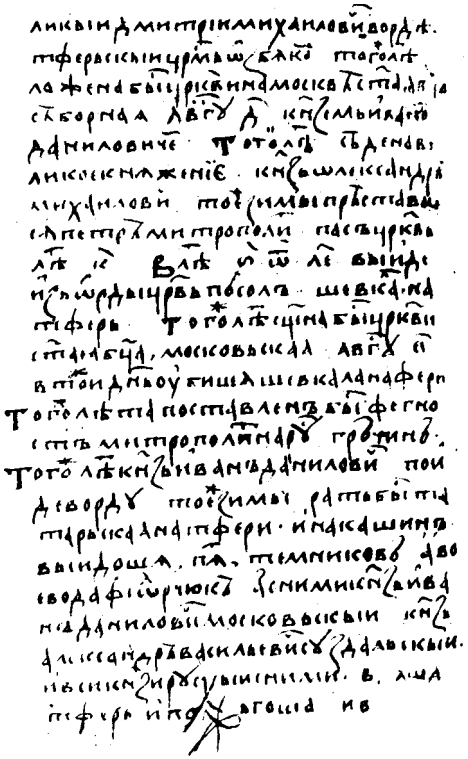

Старонка беларуска–літоўскага летапісу 1446 г.

Пагадненне 1449 г. паміж Масквой і Вільняй размежавала сферы іх ўплыву і надоўга стабілізавала ўзаемаадносіны паміж двума цэнтрамі аб'яднання ўсходнеславянскіх тэрыторый. Вялікі князь маскоўскі (унук Вітаўта) абавязаўся не мяшацца ў смаленскія справы, а Казімір — не ўступацца за Ноўгарад, Пскоў ды Ржэў і прызнаў уладу выбранага ў Маскве мітрапаліта Іоны (1448—1461), які адмовіўся падпарадкоўвацца Рыму і сарваў Фларэнційскую унію. Манархі дамовіліся таксама не прымаць князёў–перабежчыкаў. Для Вільні дамова 1449 г. стала фактычна паваротным пунктам яе ўсходняй палітыкі. У адрозненне ад часоў Вітаўта, цяпер яна адмаўлялася ад актыўнай ролі на сумежных усходнеславянскіх землях і пакідала іх у сферы маскоўскага ўплыву.

Адной з прычынаў аслаблення ўсходняй палітыкі Казіміра Ягайлавіча стала рэзкае ўзрастанне пагрозы з боку Асманскай імперыі і працяглая вайна Польскага каралеўства з Тэўтонскім ордэнам (1453—1466), у якой ВКЛ афіцыйна не ўдзельнічала. Захоп Канстанцінопаля туркамі ў 1453 г. і падпарадкаванне імі Крымскага ханства (1466) вымушалі Казіміра Ягайлавіча ўзгадняць сваю маскоўскую палітыку з антытурэцкімі планамі. Тым часам Масква яшчэ ў 1451 г. паставіла ў залежнасць, а ў 1485 г. канчаткова падпарадкавала Цвер. Тады ж была ліквідавана самастойнасць Разанскага княства. Ноўгарадская рэспубліка, шукаючы падтрымкі ў супрацьборстве з Масквой, выказала Казіміру Ягайлавічу свой намер далучыцца да Вялікага Княства — пры ўмове захавання сваёй прававой сістэмы і мясцовага ладу. Аднак Казімір пайшоў толькі на тое, што даў намесніка ў Ноўгарад, якім стаў слуцкі князь Міхаіл Алелькавіч. Не атрымаўшы падтрымкі, Ноўгарад Вялікі ў 1471 г. зноў пацярпеў ад маскоўскага войска, а ў 1478 г. Іван III канчаткова падначаліў рэспубліку сваёй уладзе і зліквідаваў яе вечавыя інстытуты.

Знешнепалітычная пасіўнасць Вялікага Княства была прычынай таго, што неўзабаве яно страціла свайго апошняга саюзніка на ўсходзе — хана Ахмата. У 1480 г. той павёў ардынскае войска на Маскву і чакаў падмогі ад Казіміра, што адпавядала іхняй дамове аб супольных дзеяннях, аднак абяцаныя сілы з Вільні так і не з'явіліся. Пасля вядомага стаяння на рацэ Угры татары пайшлі назад, спусташаючы па дарозе ўладанні Казіміра Ягайлавіча — «помсцячы за здраду». А Маскоўская дзяржава, дзякуючы такому зыходу канфлікта, канчаткова скінула з сябе залежнасць ад Залатой Арды.

Жыхары Вялікага Княства. З даўняй гравюры.

На пагаршэнне палітычнага становішча Вялікага Княства ў значнай ступені ўплывала пастаянная адсутнасць манарха, што справядліва выклікала незадаволенасць паноў і князёў. Стаўшы польскім каралём, Казімір Ягайлавіч займаўся пера-

важна польскімі справамі і ў Кракаве праводзіў намнога больш часу, чым у Вільні. Напрыклад, у 1470 г. ён першы раз за 17 гадоў наведаў Полацк, Віцебск і Смаленск. Гэта зніжала эфектыўнасць цэнтральнай улады, адмоўна адбівалася на дзяржаўнай палітыцы Вялікага Княства. Паны–рада неаднаразова прасілі Казіміра, каб ён або стала знаходзіўся ў межах свайго княства, або згадзіўся на абранне новага гаспадара. Пытанне пра выбар новага вялікага князя ставілася радай двойчы, у 1456 і 1461 г. Як кандыдат на віленскі пасад у 1456 г. фігураваў Сямён Алелькавіч — праваслаўны слуцкі князь, праўнук Альгерда, якога выстаўляла палітычная эліта не толькі беларуска–ўкраінскіх, але і ўласна літоўскіх зямель. Іх партыю ўзначальвалі віленскі ваявода Ян Гаштаўт і праваслаўны князь Юры Астрожскі. У 1461 г. зноў кандыдаваў Сямён Алелькавіч. У якасці альтэрнатыўнага варыянта гаспадара прасілі перадаць вялікакняскую ўладу аднаму са сваіх сыноў. Аднак Казімір ні на што не пагаджаўся. У 1478 г. на сойме ў Берасці ён заявіў, што «пры сваім жыцці нікому не даручыць кіравання Літвою».

Незадаволенасць Казімірам Ягайлавічам і ўнутраныя супярэчнасці выліліся ў бунт удзельных князёў супраць манарха. У 1481 г. нашчадкі Альгерда слуцкі князь Міхаіл Алелькавіч і Хведар Бельскі, а таксама Юры Гальшанскі ды Іван Глінскі падрыхтавалі замах на гаспадара з мэтай ажыццяўлення дзяржаўнага перавароту. Польскі гісторык Аскар Галецкі адзначыў, што змова мела характар родавай акцыі Алелькавічаў. Планавалася, што Казімір IV будзе забіты ў Кобрыні, куды ён меўся прыехаць на вяселле Хведара Бельскага з Ганнай Кобрыньскай. Аднак змоўшчыкаў своечасова выкрылі. Гальшанскага ды Алелькавіча схапілі і 30 жніўня 1481 г. пакаралі смерцю — прылюдна адсеклі галовы на адной з плошчаў у Вільні, а Бельскі з Глінскім уцяклі ў Маскву. Там яны хацелі атрымаць дапамогу і абяцалі за гэта далучыць да маскоўскіх уладанняў беларускія землі ажно па Бярэзіну. Пазней праз гэта іх выступленне выдавалася за праяву гравітацыі беларусаў да Масквы. У сапраўднасці ж яно было дынастычнай змовай старой княскай арыстакратыі, пакрыўджанай ліквідацыяй удзелаў, якая лічыла сябе паўнапраўнай пераемніцай віленскага пасаду. Бунт князёў не меў ні нацыянальных, ні рэлігійных матываў і на грамадскі рух не абапіраўся. Нямецкі гісторык Горст Яблаоўскі, які грунтоўна даследаваў

становішча тагачасных русінаў (беларускага і ўкраінскага насельніцтва) у Вялікім Княстве Літоўскім, не знайшоў ні рэлігійных, ні тым больш нацыянальных матываў у фактах пераходу часткі яго эліты ў падданства маскоўскага ўладара. Арыентацыя тагачаснай палітычнай апазіцыі Казіміру Ягайлавічу наогул не адлюстроўвала настрояў шырэйшых колаў грамадства.

IV.3. Абарона ад Масквы і татараў

Пры адноснай стабільнасці ўнутранага жыцця Вялікага Княства Літоўскага ў апошняй трэці XV ст. сталі абвастрацца дачыненні з Масквой. Падпарадкаваўшы ўдзельныя княствы Ўсходняй Русі, цэнтралізаваная дзяржава Івана III усутык падышла да межаў літоўска–беларускага гаспадарства і стала прэтэндаваць на гарады–рэспублікі Пскоў і Ноўгарад. Узрастанне ролі Масквы суправаджалася стварэннем ідэалагічных падстаў яе вышэйшасці. Пасля захопу Канстанцінопаля туркамі (1453) і гібелі апошняга імператара на яго мурах Масква, якая глядзела на падзенне сталіцы універсальнай хрысціянскай дзяржавы як на вынік заключэння Фларэнцыйскай уніі (1439), стала сама прэтэндаваць на яе прэрагатывы. Шлюб вялікага князя маскоўскага з апошняй прадстаўніцай візантыйскага імператарскага дому Соф'яй Палеалог (1472) наблізіў Маскву да наследавання палітычнай ролі «Рамейскага царства». У 1480 г. у «Пасланні на Угру» растоўскі архіепіскап Васіян, заклікаўшы Івана III выступіць супраць татарскага цара Ахмата, упершыню звярнуўся да яго як да сапраўднага, «рускіх краін вялікага хрысціянскага цара». У гэтым тытуле ўтрымлівалася далёкасяжная палітычная праграма. Назваўшыся «государем всея Руси», маскоўскі ўладар выступіў з дамаганнем сваёй улады над усімі ўсходнеславянскімі землямі, якія ніколі не ўваходзілі ў Маскоўскую дзяржаву. Так, ужо ў 1478 г. ён запатрабаваў ад Казіміра Ягайлавіча Полацка, Віцебска, Смаленска ды іншых гарадоў ВКЛ.

Узрослая сіла і ваенная актыўнасць Маскоўскай дзяржавы выклікала пераход на яе бок напаўсамастойных чарнігава–северскіх і вярхоўскіх удзельных князёў. Раней многіх уцекачоў ад вялікага князя маскоўскага Казімір Ягайлавіч садзіў на ўсходніх ускраінах сваёй дзяржавы, бо спадзяваўся, што, пакрыўджаныя Масквой, яны будуць яе ворагамі. Прыкладам, князю Івану Мажайскаму дасталі-

ся Старадуб, Гомель і Бранск, Шамячычам — Ноўгарад–Северскі і Рыльск, дзедзічу Вярэйскага княства — Любеч і г.д. Атрымалася ж наадварот: у новых умовах нашчадкі амаль усіх маскоўскіх уцекачоў зноў адыходзілі да Масквы. Але было б несправядліва трактаваць іх адыход як звычайную здраду. Паводле іх дагавораў з вялікімі князямі літоўскімі апошнія мусілі бараніць сваіх падапечных, але гэтага не рабілі ні Казімір Ягайлавіч, ні пазней ягоны сын Аляксандр. Ва ўмовах пастаяннага ваеннага ціску з боку Масквы і пасіўнасці Вільні некаторыя з вярхоўскіх князёў супрацiўляліся, але пабачыўшы, што дамову не выконваюць самыя вялікія князі літоўскія, напаўзалежныя Рурыкавічы здымалі з сябе абавязак захоўваць ім вернасць.

Вялікі князь маскоўскі Іван III (1462—1505).

Тым часам пасля распаду Залатой Арды на Астраханскае, Казанскае і Крымскае ханствы для ВКЛ асабліва небяспечным суседам стала апошняе, аб'яднанае ў сярэдзіне XV ст. пад уладаю дынастыі Гірэяў. Пры хане Менглі–Гірэю, які ў 1466 г. прыйшоў да ўлады пры падтрымцы туркаў, Крымскае ханства ператварылася ў васала Асманскай імперыі. З крымскім ханам зблізіўся і вялікі князь Іван III ды заключыў з ім пагадненне. У выніку з 1474 г. пачаліся набегі татараў на Падолле, паўднёва–ўсходнія раёны Польшчы, Валынь, Кіеўшчыну і ажно на землі Беларусі.

На ўсходзе памежныя гарады і воласці Вялікага Княства ўжо напрыканцы панавання Казіміра Ягайлавіча сталі аб'ектам рабаўнічых нападаў служылых людзей маскоўскіх. У 1492 г., як толькі памёр Казімір IV, Маскоўская дзяржава распачала першую адкрытую вайну за гэтак званую «вотчыну». Падтрыманы новай хваляй князёў–перабежчыкаў (на бок Масквы тады перайшлі Сямён Варатынскі, Міхаіл Мязецкі, Андрэй і Васіль Бялеўскія), Іван III

без цяжкасцяў авалодаў землямі ў вярхоўях Акі, заняў Мязецк, Сярпейск, Масальск, Вязьму. Каб замацаваць поспех, ён прасіў крымскага хана ўдарыць па Княству з поўдня, а ў 1493 г. накіраваў паслоў да Тэўтонскага ордэна і мазавецкага князя з мэтай утварэння ваеннага альянсу супраць Ягайлавічаў.

Паны–рада Вялікага Княства папрасілі маладзейшага Казіміравага сына Аляксандра ў небяспечнай сітуацыі не пакідаць дзяржавы і прапанавалі яму пасад манарха. Для большай законнасці абрання асобнага ад Польшчы гаспадара ў такі зручны момант у Вільню на з'езд былі пакліканы паны, баяры і зямяне з тэрыторыі ўсёй дзяржавы. Канкурэнтам маладога Ягайлавіча стаў слуцкі князь Сямён Міхайлавіч з Алелькавічаў, які ўехаў у сталіцу з вялікім уласным почтам, але рада абвясціла, што вялікакняскі пасад перадаецца Аляксандру згодна з апошняй воляй яго бацькі Казіміра, і гэта вызначыла вынікі выбару.

30 ліпеня 1492 г. Аляксандр быў абвешчаны вялікім князем літоўскім без усялякіх узгадненняў з палякамі, а праз тыдзень гаспадар выдаў прывілей, якім пацвердзіў ранейшыя правы і вольнасці шляхты і абмежаваў уладу манарха на карысць паноў–рады.

Аляксандр Казіміравіч, вялікі князь літоўскі (1492—1506).

Імкнучыся спыніць агрэсію ўсходняга суседа, Аляксандр накіроўваў паслоў у Маскву са скаргамі на парушэнне міру, а ў Заволжскую Арду і Польшчу — з просьбай дапамогі, спрабаваў схіліць на свой бок Крым. У 1494 г. віленскім паслам нарэшце ўдалося падпісаць мірнае пагадненне з вялікім князем Іванам Васілевічам, якое вызначыла новыя межы паміж дзяржавамі. Вяземскае княства і землі ў вярхоўях Акі адышлі да Масквы. Мір быў замацаваны шлюбам Аляксандра Казіміравіча з дачкой Івана III князёўнай Аленай, якая ў 1495 г. пераехала ў Вільню.

Здавалася, сваяцтва манархаў павінна было палепшыць адносіны паміж дзяржавамі, аднак дынастычны шлюб толькі ўскладніў іх. Дзякуючы саюзу з Менглі–Гірэем і малдаўскім гаспадаром Стэфанам вялікі князь маскоўскі стаў ажыццяўляць націск на Аляксандра Казіміравіча, а сувязі з дачкой Аленай выкарыстоўваць для збору інфармацыі. Не без ініцыятывы Івана III крымскія татары пачалі штогод урывацца на Ўкраіну і часта дасягаць тэрыторыі Беларусі. А ўсходнія воласці Вялікага Княства рабавалі служылыя людзі маскоўскія. З увагі на пагрозу, якая нарастала з боку Масквы, у 1499 г. была зроблена спроба замацаваць саюз з Каронай на ўмовах Гарадзельскай уніі. Каб умацаваць дзяржаву знутры, Аляксандр задумаў аб'яднаць падданых у межах адной канфесіі — г.зн. ажыццявіць даўні план царкоўнай уніі. План гэты, аднак, не ўдаўся, затое выклікаў агрэсіўную рэакцыю Масквы.

Татарскі коннік. З сярэднявечнай гравюры.

Фармальнай прычынай развязвання новай вайны стаў быццам бы пераслед грэцкай царквы ў Вялікім Княстве і спробы гвалтоўнага ўвядзення уніі. Іван III гэтым апраўдваў пераход шэрагу памежных князёў (Сямёна Бельскага, Васіля Шамячыча, Сямёна Мажайскага ды інш.) пад ягоную ўладу. У сапраўднасці гвалту над праваслаўем не было. Вялікая княгіня Алена, жывучы ў Вільні, ніколі не скардзілася на гэта ў лістах да бацькі. Аляксандр Казіміравіч спрабаваў зняць канфлікт. Саступіўшы дамаганням цесця, ён упершыню звярнуўся да маскоўскага манарха як да «гасудара ўсяе Русі». Аднак Іван III выправіў з Масквы віленскіх паслоў і ўвесну 1500 г. услед за імі накіраваў войска.

За некалькі месяцаў вайны пад уладай маскоўскага ўладара апынуліся Пуціўль, Мцэнск, Сярпейск, Старадуб, Гомель, Любеч, Ноўгарад–Северскі, Рыльск. Высланыя на абарону межаў сілы найвышэйшага гетмана князя Канстанціна Іванавіча Астрожскага былі разгромлены велізарнай маскоўскай арміяй 14 ліпеня ў бітве на рацэ Ведрашы, што каля Дарагабужа. Па намове Івана III

з поўдня на Валынь і ажно на Берасцейшчыну ўварваліся крымскія татары.

Дзяржава апынулася ў небяспечным становішчы. Аляксандр Казіміравіч прасіў дапамогі ў малдаўскага гаспадара, заволжскага хана, інфлянцкага магістра, а таксама ў сваіх братоў — польскага караля Яна Альбрэхта і караля венграў ды чэхаў Уладыслава. Аднак у вайну з Масквой на баку Вільні ўступіў толькі Інфлянцкі ордэн. Яго магістр Вальтэр фон Плетэнберг (1494—1535) рыхтаваўся да гэтага і сам шукаў саюзнікаў, бо Іван III першым яшчэ ў 1496 г. пачаў ваенныя дзеянні супраць Інфлянтаў. Паколькі і Прусія, і Імперыя пакінулі яго без усялякай падтрымкі, то Плетэнберг мог спадзявацца толькі на антымаскоўскі блок з Вялікім Княствам Літоўскім. У саюзе з Аляксандрам Казіміравічам ён узяўся ваяваць супраць Івана III акурат тады, калі новаабраны вялікі магістр Прускага ордэна наладжваў добрыя адносіны з Масквой для барацьбы супраць Ягайлавічаў. Праўда, Аляксандр Казіміравіч і Плетэнберг нядоўга трымаліся ўмоваў антымаскоўскага трактата. Вялікі князь літоўскі першым жа і парушыў яго, не ўзяўшы ўдзелу ў паходзе інфлянцкага магістра на Пскоў. Не было абяцанай дапамогі і другому альянту — хану Заволжскай арды Шаху–Ахмату. Той павёў сваё войска на Маскву, але не дачакаўся падтрымкі з ВКЛ і не змог нанесці ўдару. Затое на зваротным шляху сілы Шах–Ахмата разграміў Менглі–Гірэй. Так былі знішчаны рэшткі магутнае калісьці Залатой Арды ў Заволжы, апошняга саюзніка Вялікага Княства на ўсходзе.

Смерць польскага караля Яна Альбрэхта і прапанова каранавацца Аляксандру зноў паставілі на парадак дня пытанне пра унію з Каронай. У 1501 г. на Пётркаўскім сойме пры ўдзеле дэлегацыі Аляксандра Казіміравіча і паноў–рады былі прыняты папярэднія ўмовы аб'яднання дзяржаў, названыя пазней Мельніцкай уніяй (па месцы яе зацвярджэння каралём). У яе тэксце, што нагадваў гарадзельскую унію, гаварылася, што Карона і Княства «аб'ядноўваюцца і злучаюцца ў адно непадзельнае і аднароднае цела, каб быў адзін народ, адно племя, адно брацтва і супольныя нарады», супольна выбіраюць аднаго манарха. Стаўшы польскім каралём, Аляксандр зацвердзіў гэтае пагадненне. Тое ж зрабілі яго паны–рада. Аднак вальны сойм Вялікага Княства Літоўскага не прызнаваў пёткраўскага акта, паколькі яго ажыццяўленне азначала б поўнае зліццё дзяржаў, а гэта было непрымальным для магнатаў Літвы і Беларусі.

Адсутнасць гаспадара і спадзяванні на дапамогу іншых дзяржаў абумовілі пасіўнасць узброеных сілаў Вялікага Княства. Маскоўскія ваяводы пустошылі воласці Мсціслаўшчыны, Віцебшчыны і Полаччыны, спрабавалі здабыць Смаленск. Толькі ў красавіку 1503 г. было заключана пагадненне аб міры на 6 гадоў, паводле якога Маскоўскае княства ўключыла ў свой склад занятыя ў гэтай вайне велізарныя тэрыторыі з гарадамі Чарнігаў, Старадуб, Гомель, Ноўгарад–Северскі, Рыльск, Любеч, Пуціўль, Хоцім, Бранск, Любуцк, Дарагабуж, Невель, Вяліж ды інш.

Падпісаўшы згаданае вышэй замірэнне з Вялікім Княствам, Іван III усё адно не пакінуў яго ў спакоі. Ён падштурхоўваў да нападаў

Вывад палону татарамі. З сярэднявечнай гравюры.

крымскіх татараў, патрабуючы ад хана пустошыць не толькі землі Украіны, але хадзіць «да Слуцка, і да Турава, і да Пінска, і да Менска». У 1503 г. татары двойчы ўрываліся на Беларусь, а ў 1505 г. іх 5–тысячная конніца дайшла да Менска, зрабавала цэнтральную Беларусь і вывела ў няволю дзесяткі тысяч жыхароў.

Абарона ад крымскіх татараў была доўгі час малаэфектыўнай з прычыны недасканалай ваеннай арганізацыі Вялікага Княства,

Бітва з татарамі.
Дрэварыт з «Трактата пра дзве Сарматыі» Мацея з Мехава. 1521 г.

перадусім недахопу сродкаў. Першай буйной перамогі над наезнікамі яно дамаглося ўлетку 1506 г. Калі 12–тысячная арда ўварвалася на Беларусь ды, рабуючы і палячы ўсё на сваім шляху, распусціла загоны ў напрамку Слуцк — Клецк — Наваградак — Ліда, дворны маршалак князь Міхаіл Глінскі з паспалітым рушаннем здолеў дазвання разграміць яе ў бітве пад Клецкам і вызваліў дзесяткі тысяч палоненых беларусаў. У выніку такога трыумфу хан Менглі–Гірэй на нейкі час стаў саюзнікам Вялікага Княства.

19 жніўня 1506 г. вялікі князь Аляксандр памёр. Паны–рада не паехалі ў Польшчу, а зноў без узгаднення з палякамі склікалі з'езд у Вільні, на які запрасілі князёў, паноў і баяраў з тэрыторыі ўсёй дзяржавы. У колах арыстакратыі хадзілі чуткі пра Міхаіла Глінскага

як альтэрнатыўнага кандыдата на вялікакняскі стол. Гэта адлюстравала антыдынастычныя настроі, але, як і ў выпадку з Сямёнам Алелькавічам, рэальнага значэння не мела. 2 кастрычніка «аднастайнаю воляю» прысутных гаспадаром быў абраны другі Казіміраў сын Жыгімонт, вядомы ў гістарыяграфіі пад мянушкай «Стары».

Калі ў Маскве пасля ваяўнічага Івана III вялікім князем стаў Васіль Іванавіч (1505—1533), віленскі ўрад ультыматыўна запатрабаваў ад яго вярнуць захопленыя ў апошняй вайне землі. Пасля адмоўнага адказу вальны сойм пастанавіў рыхтавацца да вайны. Сабранае паспалітае рушанне было ўжо гатовае ісці на Севершчыну, калі маскоўскае войска з поўначы і ўсходу першым уварвалася на Беларусь, чым пачало чарговую, трэцюю па ліку вайну. У дадатак на пачатку 1508 г. на Беларусі выбухнуў бунт князя Міхаіла Глінскага. Упаўнаважаны маскоўскага ўрада дзяк Губа Маклакоў падпісаў з мяцежным князем у Тураве пагадненне аб супольных дзеяннях супраць Вялікага Княства Літоўскага. Глінскаму паабяцалі перадаць усе гарады, якія будуць захоплены ў вайне, і ён прыняў падданства Васіля III. На Беларусь да бунтаўнікоў прыйшло вялікае маскоўскае войска на чале з ваяводам Васілём Шамячычам. З ім Глінскі два тыдні трымаў у аблозе Менск, гарнізон якога складалі ўсяго 30 чалавек, аднак у абароне горада самы актыўны ўдзел бралі мяшчане, і ўсе штурмы былі паспяхова адбітыя. Пасля няўдалай аблогі Менска Глінскі з Шамячычам спрабавалі захапіць Оршу, а іншыя ваяводы пустошылі ваколіцы Слуцка, Слоніма, Клецка, Наваградка — «землю воевали мало не до Вильны». Па сведчанні самога Глінскага, яны «везде огонь пускали, и шкоды чинили, и полону на колко десять тысяч взяли». Але паддаўся ім толькі Друцк. Іншыя гарады Беларусі адбіліся. Бунтаўнікі не атрымалі ад беларускага насельніцтва ніякай падтрымкі, так што ні пра які "нацыянальны" характар паўстання Міхаіла Глінскага гаварыць не даводзіцца.

Летам 1508 г. шляхецкае рушанне Вялікага Княства Літоўскага на чале з гетманам Канстанцінам Астрожскім пры падтрымцы польскіх харугваў без асаблівых сутычак выгнала непрыяцеля за межы краіны. Потым пад Слуцкам князь Астрожскі разбіў і крымскіх татараў, накліканых на край Глінскім. Вайна скончылася кампрамісным пагадненнем аб «вечным міры», падпісаным у верасні 1508 г. Новы трактат замацаваў дзяржаўныя межы, што склаліся ў выніку войнаў Івана III. Род Глінскіх атрымаў права выехаць у Маскву. За ім пацягнуліся князі Адзінцэвічы, Друцкія, Казлоўскія.

Нават тая вайна, да якой у Вільні рыхтаваліся, скончылася без карысных вынікаў. Адной з прычын гэтага была ўжо тады выяўленая ваенная слабасць Вялікага Княства Літоўскага ў параўнанні з Маскоўскай дзяржавай. У мэтах больш эфектыўнага выкарыстання ваенна–эканамічнага патэнцыялу ўрад імкнуўся ўдасканаліць арганізацыю земскай службы. Яшчэ наваградскі сойм 1502 г. вызначыў норму службы: усе землеўладальнікі былі абавязаны выстаўляць па адным добра ўзброеным конніку з кожных 10 сялянскіх службаў. Менскай ваеннай уставай 1507 г. канчаткова зацвярджаўся ўрад гетмана найвышэйшага з паўнамоцтвамі дыктатара на час ваенных дзеянняў, прызначаліся нормы пакаранняў: за спазненне на месца збору ваеннаабавязаны мусіў плаціць 100 рублёў грошай, а калі і праз тыдзень не прыязджаў у войска — страчваў жыццё. Апошняе пагражала і за ад'езд з тэатра ваенных дзеянняў без дазволу.

Жыгімонт I Стары, вялікі князь літоўскі (1506—1548).

Аднак гэтыя захады мала павысілі эфектыўнасць шляхецкага рушання. Як шматлікія прывілеі, раздадзеныя шляхце, так і адсутнасць моцнай цэнтральнай улады, асабліва яе выканаўчых органаў, у часы цяжкіх войнаў адмоўна ўплывала на абароназдольнасць дзяржавы.

Пасля «вечнага міру» 1508 г. зноў пачасціліся наезды крымскіх татараў на тэрыторыі Вялікага Княства. У 1510 г. яны вялікімі сіламі ўварваліся на Беларусь і дайшлі амаль да Вільні. Найбольш жа цярпелі ад татараў украінскія землі, што станавіліся арэнай нападу амаль штогод. Да актыўных дзеянняў крымскага хана зноў падштурхоўваў і вялікі князь маскоўскі Васіль III. Мір,

падпісаны з Жыгімонтам Старым, ён выкарыстаў для падрыхтоўкі новай вайны. Цяпер надзейным саюзнікам Масквы стаў Тэўтонскі ордэн, які з 1466 г. быў у васальнай залежнасці ад Польскага каралеўства і прагнуў дамагчыся рэваншу ды вярнуць страчаныя раней Гданьск, Торунь і іншыя землі. Заручыўшыся падтрымкай вялікага магістра Альбрэхта Брандэнбургскага, восенню 1512 г. Васіль III распачаў чарговую інтэрвенцыю.

Галоўныя маскоўскія сілы імкнуліся захапіць Смаленск, а іншыя ваявалі воласці Оршы, Друцка, Віцебска. Але кампанія 1512 г. не мела поспеху. Панёсшы цяжкія страты пад Смаленскам, які добра бараніўся, ваяводы адступілі. На наступнае лета Васіль III правёў другі смаленскі паход — зноў безвыніковы.

Імператар Максімільян I (1493—1519). Гравюра 1519 г.

Тым часам асаблівую цікавасць да саюзу з Масквой выявілі Габсбургі, якім патрэбна было выцесніць Ягайлавічаў з Чэхіі і Венгрыі. Паўстаў план цэлай кааліцыі супраць Ягайлавічаў, з якім у 1513 г. у Маскву накіраваўся імператарскі пасол Шнітцэнпаўмер. У кааліцыю апрача Васіля III ды імператара Максімільяна I мелі ўвайсці вялікі магістр прускі, магіст інфлянцкі, кароль Даніі, нямецкія князі Саксоніі ды Брандэнбурга, а таксама валошскі ваявода. У Даніі планавалася правесці з'езд удзельнікаў альянсу з мэтай падпісання трактата.

Маскоўскі ўладар ухапіўся за прапанову саюзу, але перайначыў яго ўмовы: сваім партнёрам па дагаворы ён разглядаў толькі імператара, адкінуўшы саму ідэю дацкага з'езду. У Маскве быў складзены тэкст новай дамовы пра пажыццёвы наступальна–абарончы саюз Васіля III з Максімільянам I супраць Жыгімонта Старога і яго дзяцей. Згодна з ім імператар мусіў выступіць пад лозунгам абароны Ордэна і вяртання яму адабраных палякамі тэрыторый, а вялікі князь маскоўскі — за вяртанне земляў «рускіх». Маскоўская рэдакцыя пагаднення выклікала незадаволенасць Максімільяна I, тым

не менш 4 верасня 1514 г. ён ратыфікаваў трактат, пасля чаго накіраваў да Васіля III чарговае пасольства, зняўшы з тэксту пункты пра дапамогу Маскве ў адваяванні «рускай вотчыны».

Пад час трэцяй ваеннай кампаніі ўлетку 1514 г. 80–тысячная маскоўская армія авалодала Смаленскам і рушыла ўглыб Беларусі. Гарады Мсціслаў, Крычаў і Дуброўна капітулявалі. Над дзяржавай навісла вялікая небяспека. Да генеральнае бітвы, якая спыніла рух агрэсараў, дайшло 8 верасня 1514 г. паміж Оршай і Дуброўнай. На берагах Дняпра і Крапіўны маскоўскую армію сустрэла 30–тысячнае войска найвышэйшага гетмана Канстанціна Астрожскага. «Бысть побоище великое Москвичем с Литвою под городом под Оршею, и вскричаша, и возопиша жены Оршанки на трубы Московския, и слышати было стуку и грому великого между Москвич и Литвою. И удариша Москвичи на Литву <...>, и треснули копья Московския <...> И бысть непособие Божие Москвичам». Дзякуючы таленту гетмана амаль утрая большая маскоўская армія пацярпела поўнае паражэнне. Знішчэнне галоўных сілаў непрыяцеля ў той момант было раўназначна абароне суверэнітэту Вялікага Княства. Аршанская перамога трывала ўвайшла ў беларускую гісторыю. Яна апявалася ў даўняй беларускай народнай песні:

Слава Воршы ўжо ня горша,
Слаўся, пан Астрожскі!

Неаднакроць згадвалі яе і беларуска–літоўскія летапісы. У Кароткім Валынскім летапісе ўжо праз год пасля бітвы з'явілася пахвала князю Астрожскаму — сапраўдны гімн пераможцу і яго віцязям. Прыгадваючы словы прарока Ісаі пра тое, што за памнажэнне зла і няпраўды праліецца кроў людская, летапісец адзначыў, што гэтым прароцтвам быў адораны Астрожскі, які, разграміўшы маскоўскую армію, «...цэрквы Божыя хрысціянскія і многіх мужоў і жон іх ад насільства абараніў».

Вялікі князь маскоўскі Васіль III (1505—1533).

Хоць трыумф пад Оршай і не прынёс пералому ў вайне, яго

ўмела выкарыстаў у дыпламатычных мэтах Жыгімонт Стары, разаслаўшы вестку пра перамогу па еўрапейскіх дварах. Пасля інфармацыі пра Аршанскую бітву Максімільян I канчаткова змяніў свае пазіцыі, абвясціў, што больш не адчувае сябе звязаным са старой дамовай з Васілём III, і маскоўска–габсбургска–ордэнская кааліцыя распалася. На Венскім кангрэсе 1515 г. Ягайлавічы і Габсбургі

Конніца гетмана Канстанціна Астрожскага ў бітве пад Оршай 8 верасня 1514 г. Фрагмент жывапіснай карціны 1520-х г.

паразумеліся. Ваенныя дзеянні на нейкі час амаль перапыніліся і звяліся ў асноўным да рэйдаў на чужую тэрыторыю. Аднак з поўдня яшчэ актыўней пачалі нападаць крымскія татары. У 1518 г. іх напад амаль супаў з паходам чатырох груповак маскоўскага войска на Беларусь. Ваяводы Васіля III пустошылі адначасова Падняпроўе і Полаччыну, сягаючы самага Менска. На баку Масквы тады ў вайну ўступіў і Тэўтонскі ордэн.

Толькі ў 1520 г. ваенныя дзеянні перапыніліся, і маскоўскі ўладар, заклапочаны саюзам Жыгімонта Старога з Крымскім ханствам ды перамогамі над Ордэнам, пайшоў на перамовы. Праз 2 гады вялікае пасольства на чале з полацкім ваяводам Пятром Кішкам падпісала ў Маскве дагавор аб міры тэрмінам на 5 гадоў. Смаленск застаўся ў складзе Маскоўскай дзяржавы.

Гетман найвышэйшы Канстанцін Астрожскі. Літаграфія Ц. Замойскай (1822) паводле даўняга партрэта.

Так канец XV — першая трэць XVI ст. прайшлі ў амаль бясконцых войнах з Маскоўскім княствам і Крымскім ханствам. Летапісы паведамляюць пра 13 уварванняў маскоўскіх ваяводаў у межы Беларусі. Вайна вымагала ад дзяржавы і грамадства пастаяннай напругі, велізарных фінансавых затратаў, падрывала гаспадарку. Асабліва спустошанымі былі землі на ўсходзе і поўначы Беларусі. Некаторыя раёны проста бязлюдзелі. Прыкладам, у Гомельскай воласці ў сярэдзіне XVI ст. шчыльнасць насельніцтва не дасягала 1 чалавека на 1 кв. км.

З іншага боку, знешняя агрэсія з'явілася падставай

унутранай кансалідацыі Літвы і Русі (Беларусі), прывяла да канчатковага вызначэння тэрытарыяльнага складу Вялікага Княства Літоўскага ў шырокім сэнсе. Землі, якія не мелі трывалай сувязі з ядром дзяржавы (Вярхоўскія і Северскія княствы), адышлі да Масквы, а іншыя — яшчэ шчыльней аб'ядналіся ў Вялікім Княстве. У гэтай сувязі паказальна, што ўзняты ў 1508 г. бунт князя Міхаіла Глінскага, так актыўна падтрыманы Масквой, не знайшоў на тэрыторыі Беларусі ніякай рэальнай падтрымкі насельніцтва.

V. Дзяржава і грамадства

V.1. Тэрыторыя дзяржавы і становішча беларускіх зямель

У тэрытарыяльным плане дзяржава ўяўляла з сябе кангламерат самых розных зямель і ўладанняў — гаспадарскіх вотчын, удзельных княстваў, зямель–вобласцяў (анексаў) і напаўсамастойных княжанняў. Знаўца праблемы Мацвей Любаўскі вылучаў дванаццаць тэрытарыяльна–гістарычных частак: уласна Літву, Русь Літоўскую, Жамойць, Палессе, Падляшша (Берасцейскую зямлю), пяць асобных вобласцяў (Полацкую, Віцебскую, Смаленскую, Кіеўскую, Валынскую і Падольскую) і раздробленыя Чарнігаўска–Северскія землі. Ядром Вялікага Княства Літоўскага была гістарычная Літва і тая частка Беларусі, што ўваходзіла ў гаспадарскую вотчыну. Вотчыну ўтваралі даўнія родавыя ўладанні вялікіх князёў літоўскіх разам з далучанымі да іх пазней розным шляхам беларускімі гарадамі і воласцямі — Наваградкам, Горадняй, Берасцем, Браславам, Слонімам, Менскам, Бабруйскам, Мазыром, Магілёвам, Рагачовам, Гомелем, Пінскам, Клецкам.

Фармаванне тэрыторыі дзяржавы завяршылася толькі ў 1520-х г. Ад часоў Альгерда і Кейстута яе цэнтральная частка (ядро) захавала след падзелу на дзве паловы, якія ў 1413 г. былі пераўтвораны ў Віленскае і Троцкае ваяводствы. Па колькасці насельніцтва гэтыя

землі значна пераўзыходзілі іншыя абшары дзяржавы. Тут канцэнтравалася большасць уладанняў самога гаспадара, а таксама маёнткаў паноў і князёў. Менавіта на гэтую тэрыторыю распаўсюджваўся і акт Гарадзельскай уніі, які стаў тут галоўным земскім прывілеем.

Толькі абшарамі Вялікага Княства Літоўскага ў вузкім сэнсе як сваёй вотчынай манарх валодаў непасрэдна, г.зн. быў адзіным суверэнам усёй улады ў яго межах. Землі тут падзяляліся на гаспадарскія двары (двор не толькі як цэнтр кіравання, але і як акруга, што да яго належала) і воласці. Галоўныя адміністрацыйныя пасады вялікі князь раздаваў дзяржаўцам з буйной зямельнай арыстакратыі, пераважна са старадаўніх літоўскіх родаў. Іх уладанні, як і гаспадарскія двары, былі раскіданы па ўсёй дзяржаве. Паны і князі атрымлівалі ад гаспадара розныя формы імунітэту — падаткавыя ільготы, што ўмацоўвалі іх матэрыяльнае становішча, права на збор мыта, на вытворчасць алкаголю, правядзенне кірмашоў, будаўніцтва замкаў і г.д. На земскую службу яны выязджалі з уласным почтам, засядалі ў цэнтральных органах улады, судзіліся толькі ў гаспадара. Такіх родаў было крыху больш за паўсотні. Значна большую групу складалі сярэднія і дробныя землеўладальнікі — баяры і зямяне, абавязаныя за атрыманую ў карыстанне зямлю ваеннай службай вялікаму князю.

Вільня.
Гравюра з «Універсальнай касмаграфіі» Себасцяна Мюнстара (Базель, 1545).

Параўнальна з іншымі складовымі часткамі дзяржавы найбольш трывала падпарадкоўваліся цэнтру тэрыторыі вотчынных уладанняў гаспадара. Прынцып кіравання вотчынай адмаўляў традыцыйныя для старабеларускіх зямель формы ўнутранай аўтаноміі. Толькі ўсходнія воласці, далучаныя да ядра Вялікага Княства пазней (пасля 1345 г., калі Альгерд і Кейстут дамовіліся справядліва дзяліць нованабытыя землі) і слаба заселеныя, захавалі некаторыя рудыменты даўняга самакіравання. Цэнтрамі такіх адміністрацыйна–тэрытарыяльных адзінак былі старажытныя гарады — Гомель, Мазыр, Рагачоў, Бабруйск, Магілёў ды інш. Яны самастойна размяркоўвалі павіннасці і падаткі, мелі свой копны (абшчынны) суд, які разглядаў справы, звязаныя галоўным чынам з гаспадаркай. У Беларускім Падняпроўі валашчане імкнуліся атрымаць шырэйшую самастойнасць, у прыватнасці — пазбавіцца прадстаўніка цэнтральнай улады і аднавіць старыя формы самакіравання. Прыкладам, у Магілёўскай і Свіслацкай воласцях кіраўніцтва ажыццяўлялася не намеснікамі гаспадара, а мясцовымі старцамі.

У XV ст. на тэрыторыі Беларусі існавала яшчэ каля дзесяці ўдзельных княстваў, якімі кіравалі князі–васалы ці намеснікі гаспадара. Гэта Мсціслаўскае, Слуцкае, Заслаўскае і Клецкае ў Віленскім ваяводстве і Кобрынскае, Гарадзецкае (з цэнтрам у цяперашнім Давыд–Гарадку на Прыпяці), Пінскае, Тураўскае ды Свіслацкае — у Троцкім. Валодалі імі, як правіла, Гедымінавічы, прадстаўнікі ж дынастыі Рурыкавічаў заставаліся даўжэй толькі ў Друцку і Лукамлі. Увогуле, і літоўскія князі, асеўшы ў аўтаномных удзелах на абшарах Беларусі, паступова страцілі дынастычныя сувязі ды ў XV ст. сваім становішчам мала чым розніліся ад Рурыкавічаў.

Мсціслаўскае княства спачатку было дзедзічным уладаннем Лугвенавічаў, нашчадкаў Альгерда, а потым, з канца XV ст., ім валодалі князі Жаслаўскія, нашчадкі Івана–Яўнута Гедымінавіча, пакуль у 1529 г. яно не «спала» ў дамен Жыгімонта I Старога. Слуцк быў рэзідэнцыяй князя Аляксандра (Алелькі) — сына Ўладзіміра Альгердавіча, які атрымаў замест страчанага Кіева гарады Слуцк і Капыль з іх дварамі. Як уладанне Алелькавічаў Слуцкае княства існавала да XVII ст., пакуль не вымер род, і ў 1612 г. яно перайшло да Радзівілаў. Пінскім княствам, якое належала нашчадкам Нарымонта Гедымінавіча, з 1470 г. валодалі таксама Алелькавічы, а ў 1501 г., пасля смерці княжны Марыі з Алелькавічаў, у спадчыннае валоданне Пінск атрымаў нашчадак уцекача ад маскоўскага самаўладдзя Хведар Іванавіч Яраславіч, які ўнаследаваў пасля бацькі таксама Клецкі і Давыд–Гарадоцкі ўдзелы. Не маючы сыноў, ён адпісаў свае ўладанні Жыгімонту Старому, які ў 1519 г. перадаў іх каралеве Боне. Бона Сфорца атрымала і Кобрынскае княства. У Тураве да 1440 г. сядзелі мясцовыя Рурыкавічы, потым горадам кіравалі намеснікі вялікага князя. У 1505 г. Тураў атрымаў князь Міхаіл Львовіч Глінскі, а ў 1508 г., пасля яго бунту і ўцёкаў у Маскву, старажытны горад на Прыпяці дастаўся князю Канстанціну Іванавічу Астрожскаму.

На ўсходніх межах дзяржавы амаль суцэльную зону ўтваралі княствы Вярхоўскія (тыя, што знаходзіліся ў вярхоўях Акі), а такса-

ма Ноўгарад–Северскае, Старадубскае і Бельскае. Сядзелі ў іх пераважна залежныя ад літоўскага князя Рурыкавічы. У гэтых памежных землях Казімір Ягайлавіч даваў кармленні і вотчыны перабежчыкам з Масквы. Так, Бранск, Старадуб і Гомель у 1446 г. гаспадар аддаў князю Васілю Яраславічу Бароўскаму, а пасля яго ўцёкаў — Івану Андрэевічу Мажайскаму, а Ноўгарад–Северскі і Рыльск атрымаў Васіль Іванавіч Шамячыч. Аднак у канцы XV ст., калі абвастрыліся адносіны з Іванам III, які дэманстраваў большую актыўнасць і сілу, а Казімір Ягайлавіч знаходзіўся пераважна ў Кароне і быў заклапочаны нарастаннем небяспекі з боку Турцыі, яго праваслаўныя васалы з усходніх ускраін разам з вотчынамі пачалі зноў пераходзіць да Масквы.

Паводле прававога становішча ўдзельныя княствы з'яўляліся своеасаблівымі дзяржавамі ў дзяржаве. Прынцып кіравання імі адрозніваўся шырокім аўтанамізмам, паколькі рэальная ўлада ў такіх удзелах належала не гаспадару, а мясцоваму васалу. Падпарадкаванне ўдзельнага князя гаспадару афармлялася двухбаковай дамовай. Першы мусіў выявіць «пакору», адмовіцца ад знешнепалітычнай самастойнасці і абавязацца манарху вайсковай службай. Астатняга падпарадкаванне цэнтру не тычылася. Удзельны князь як вотчыннік валодаў сваім удзелам і мог кіраваць ім, паводле аднаго з гаспадарскіх актаў, «прыбаўляючы і пашыраючы, як тое сам найлепей разумеючы». Ён вяршыў суд, збіраў падаткі з насельніцтва, мог раздаваць зямлю баярам на ўмовах вайсковай службы, нават дзяліць сваё ўладанне — толькі каб не ў шкоду «службе гаспадарскай». Унутранае адміністрацыйнае кіраванне ўдзелам ажыццяўлялася мясцовым баярствам, якое складала раду князя. Наогул, удзельны гаспадар у мініяцюры ўзнаўляў даўнія парадкі вялікіх княжанняў: меў княскі двор і мноства ўрадаў — лоўчага, канюшага, ключніка, акольнічага, сакольнічага і г.д.

Бона Сфорца (1494—1557), каралева польская і вялікая княгіня літоўская.

Пры ліквідацыі такога ўдзелу функцыі мясцовага князя пачынаў выконваць прызначаны гаспадаром намеснік (ці ваявода, як называлі некаторых намеснікаў). Яму падпарадкоўвалася мясцовая адміністрацыя, што складалася з цівуна, які прыглядаў за гаспадаркай і збіраў падаткі, ключніка, гараднічага і інш. Гэтым дасягалася большая падпарадкаванасць былога ўдзелу дзяржаўнаму цэнтру, аднак некаторая яго адасобленасць захоўвалася і надалей.

Асаблівы статус у Вялікім Княстве Літоўскім мелі так званыя землі прыслухаючыя — вобласці, або анексы, якія захавалі сваю цэласнасць і адасобленасць. У Беларусі такой аўтаноміяй карысталіся землі Полацкая, Віцебская і Смаленская. Асновай іх падпарадкавання цэнтру быў дагавор («ряд»), які ўлічваў інтарэсы абодвух бакоў. Перш чым пасадзіць у галоўны горад зямлі намесніка, вялікі князь мусіў гарантаваць захаванне яе асноўных правоў — даць прывілей (устаўную грамату), які ўтрымліваў прынцыпы рэгулявання прававых адносін паміж зямлёй і ўладаром дзяржавы. Першыя ўстаўныя граматы землям выдаў Вітаўт: Полацку і Віцебску — у пачатку 1390-х, Смаленску — у 1395 г. Ад яго ж атрымалі такія граматы зямля Кіеўская, Валынь, Жамойць і іншыя вобласці. Вялікія князі Казімір Ягайлавіч ды яго сыны Аляксандр і Жыгімонт потым неаднаразова пацвярджалі Вітаўтавы прывілеі.

Устаўная грамата санкцыявала аўтаномнасць зямлі–анекса, з аднаго боку, і легітымізавала вярхоўную ўладу вялікага князя, з другога. Жыхарам абяцалася, што з прызнаннем вярхоўнай улады вялікага князя іхняе прававое становішча не пагоршыцца. Прызнаючы пэўныя правы зямлі, гаспадар абавязваўся трымацца іх «вечна і непарушна». У граматах яны звычайна называліся «правам дабравольным хрысціянскім», або «вольнасцямі», чым падкрэсліваўся добраахвотны характар далучэння зямлі да Вялікага Княства Літоўскага. Манарх абяцаў берагчы цэласнасць тэрыторыі ўсёй вобласці («Віцябляны [ці Палачаны — аўт.] не дарыцiся нікому»), асабістую бяспеку яе жыхарам — сваім падданым, гарантаваў захаванне іх маёмасці, права свабоднага пераезду ў суседнія землі ці за мяжу («путь чист, куды кто хочет, безо всякой зачепки») і г.д. Варта заўважыць, што калі прывілеі землям Валынскай, Кіеўскай і Падляшскай мелі станавы характар, дык устаўныя граматы Полацкай, Віцебскай і Смаленскай даваліся не якой–небудзь адной сацыяльнай групе, а ўсяму насельніцтву вобласці. Так, у полацкім прывілеі гаворыцца, што яго атрымліваюць не толькі князі, паны і баяры, але і «мяшчане і ўвесь горад, і ўся зямля Полацкая», у віцебскім — «мяшчане места віцебскага і ўся зямля Віцебская».

Прызнаючы ўладу вялікага князя літоўскага, зямля–вобласць страчвала палітычную незалежнасць, але захоўвала судова–адміністрацыйную і фінансавую самастойнасць. Палачане, прыкладам, па-ранейшаму самастойна ўсталёўвалі зносіны з Рыгай, самі вырашалі пытанні знешняга гандлю. Земскія адміністрацыйныя пасады ў вобласці займалі мясцовыя князі і баяры. У кіраванне апошнім аддаваліся воласці, якія баяры трымалі «па году». Перад цэнтральнай уладай мясцовыя землеўладальнікі былі абавязаны толькі земскай службай, а простыя жыхары вобласці мусілі ўдзельнічаць у пабудове замкаў, адбываць стацыйныя і дарожныя павіннасці. Усе фінансавыя пытанні ўваходзілі ў кампетэнцыю гарадской абшчыны, фактычна — баярства і заможных мяшчан.

Права вечавых гарадоў «садзіць» сабе князя ў новай сітуацыі жыхары Полацка і Віцебска захавалі і ў адносінах да гаспадарскага намесніка, а пазней — да ваяводы. Згодна з абласнымі прывілеямі, вялікі князь мог прызначыць ім намеснікаў толькі са згоды жыхароў зямлі, іх агульнага сходу. «А каторы будзе ваявода наш ім нялюбы, тады нам ім ваяводу іншага даці, па іх волі», — адзначалася ў устаўной грамаце Полацку 1503 г. І ў Віцебску, і ў Полацку прадстаўнік вярхоўнай улады, займаючы гэтую пасаду, мусіў на крыжы прысягаць абшчыне і абяцаць жыхарам, што не будзе парушаць іх права. Калі ж ён «чыніў крыўды», гарадскі сход скардзіўся

Полацк. З гравюры 1579 г.

гаспадару, і той абараняў інтарэсы зямлі. Паскардзіліся віцебскія баяры і мяшчане на «цяжкасці і крыўды», якія яны цярпелі ад ваяводы Івана Сапегі, і Жыгімонт Стары прыслаў ім новага ваяводу. Так насельніцтва вобласці брала рэальны ўдзел у кіраванні сваёй зямлёй.

Уваходзячы ў Вялікае Княства Літоўскае, Віцебская і Полацкая землі выпрацоўвалі сваё аўтаномнае, унутранае заканадаўства, а нормы іх мясцовага звычаёвага права ўключаліся ў абласныя прывілеі. Узбагачаныя імі, устаўныя граматы Полацку і Віцебску ўтрымлівалі некаторыя прынцыпы больш шырокай аўтаноміі, чым прывілеі іншым вобласцям. Напрыклад, права на суд толькі ў межах сваёй зямлі, на няўдзел у гарнізоннай службе ў іншых гарадах, а таксама згаданае вышэй права на абранне ваяводы. Праўда, на практыцы ў першай палове XVI ст. не ўсё з гэтых прынцыпаў і не заўжды вытрымлівалася, паколькі цэнтральныя ўлады імкнуліся набліжаць палітычны лад ваяводства да агульнадзяржаўных стандартаў.

Асаблівае становішча зямель–анексаў паказвае, што фармальна ў дзяржаўна–прававым сэнсе розныя землі Вялікага Княства Літоўскага аб'ядноўвала толькі прызнанне вярхоўнай улады аднаго гаспадара. Пры адсутнасці агульнага заканадаўства аўтаномныя вобласці жылі сваім правам і сваімі інтарэсамі. Невыпадкова ў крытычныя моманты дзяржава магла распадацца на палітычна самастойныя часткі, як гэта здаралася ў 1432 і 1440 г. Аднак потым яны зноў лёгка аб'ядноўваліся, і нават цяжкія войны з аднаверным маскоўскім уладаром не адкалолі землі Ўсходняй і Паўночнай Беларусі ад ядра дзяржавы, што даказала яе жыццяздольнасць. Што ж магло нейтралізаваць цэнтрабежныя імпульсы і злучыць этнічна і рэлігійна розныя землі ў адзін дзяржаўны арганізм?

Такім аб'яднаўчым пачаткам сталі, з аднаго боку, супольнасць палітычных і эканамічных інтарэсаў прадстаўнікоў розных зямель, а з другога — цярпімасць цэнтральнага кіравання да мясцовых парадкаў, якая забяспечвала зваротную лаяльнасць падданых. Для князёў і паноў беларускіх зямель палітычны лад Вялікага Княства Літоўскага быў бліжэйшы і прывабнейшы, чым парадкі Маскоўскага княства. У дзяржаве вялікага князя літоўскага праваслаўная эліта аўтаномных зямель–анексаў імкнулася атрымаць (і не беспадстаўна) такія ж правы, як і паны каталіцкага веравызнання. Поспеху інтэграцыйнай палітыкі Ягайлавічаў не магло не спрыяць яе універсальнае правіла «старыны не рушым, навіны не ўводзім». Ста-

рына — гэта мясцовыя сацыяльныя, прававыя і фінансавыя нормы, выпрацаваныя ў землях да іх уваходжання ў Вялікае Княства

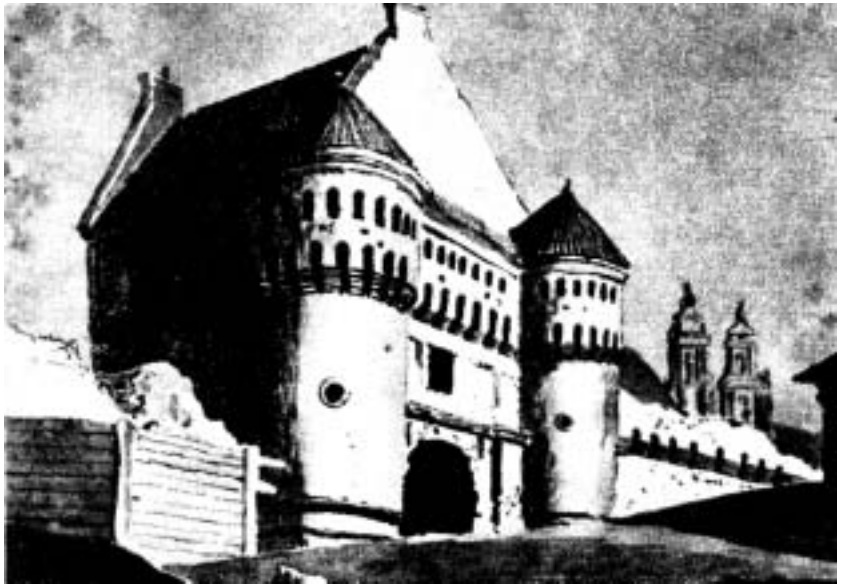

Брама гарадскіх муроў Вільні ў канцы XVIII ст.
Малюнак Ф.Смуглевіча.

Літоўскае, гэта старыя звычаі і традыцыі. «...Обычай звечный, стародавный... и есть их старина», — адзначалася ў адной з грамат Жыгімонта II Аўгуста. Да з'яўлення Статутаў абавязак захоўваць старыну быў няпісаным законам, што аберагаў грамадскае жыццё і прававы лад земляў–княжанняў ад умяшанняў дзяржаўнай адміністрацыі. Такое шанаванне старыны дазволіла, напрыклад, Падняпроўскім ды Падзвінскім землям і воласцям стагоддзямі захоўваць сваю самабытнасць і адасобленасць. Старажытныя гарады з вечавой традыцыяй заставаліся там цэнтрамі даўніх воласцяў, а грамадскія сувязі і земскія карпарацыі характарызаваліся незвычайнай трываласцю. Вартае ўвагі тое, што і мясцовае насельніцтва, і вялікія князі часта апелявалі да парадкаў, заведзеных яшчэ Вітаўтам. «Нехай то будет по тому, как здавна бывало, за великого князя Витовта», — паўтаралася часта ў гаспадарскіх граматах. Гаспадар не рэгуляваў і не санкцыяваў усё ўнутранае жыццё грамадства, а толькі сцвярджаў сваю вярхоўную ўладу над «старыной» — мясцовым сацыяльным арганізмам, земствам. Цэнтральнае кіраванне ў такіх землях саступала па значэнні лакальнаму. Вялікі князь трымаў у сваіх руках толькі самыя важныя ўрадавыя функцыі, астатняе пакідаў мясцовым структурам. Мясцовая эліта дзяліла з вялікім князем рэальную ўладу — удзельнічала ў кіраванні сваёй зямлёй, так што падзел на вобласці ў Вялікім Княстве меў не толькі адміністрацыйнае, але і палітычнае значэнне.

Такім чынам, у тэрытарыяльна–палітычным плане на першую палову XVI ст. Вялікае Княства Літоўскае заставалася дзяржавай нецэнтралізаванай і неуніфікаванай. І хоць асноўнай тэндэнцыяй тагачаснай Еўропы стала палітычнае аб'яднанне і адміністрацыйна–прававая уніфікацыя, няма падстаў залічваць яго да асабліва унікальных і нежыццяздольных дзяржаўных утварэнняў, як гэта часам сцвярджалася ў расійскай гістарыяграфіі. Іспанія XVI ст. таксама ўяўляла з сябе кангламерат дзяржавак (Кастылія, Арагон, Валенція, Леон і інш.), злучаных адно супольным уладаром. У Італіі палітычная раздробленасць на той час толькі паглыбілася. А найбольшае падабенства да мазаічнай карціны дзяржаўнасці нашых далёкіх продкаў можна знайсці ў Святой Рымскай імперыі нямецкай нацыі, што таксама з'яўлялася кангламератам старых і новых інстытутаў, аб'яднаннем розных паводле памеру і статуса тэрытарыяльных утварэнняў. Шматстайнасць і архаізм і тут, і там былі абумоўлены гістарычна, яны фіксавалі асаблівасці розных гістарычных працэсаў і зямель, натуральна злучаючы іх у адно цэлае. У гэтым плане Вялікае Княства Літоўскае істотна адрознівалася ад Маскоўскай дзяржавы. Калі Вільня далучала ўсходнеславянскія землі па дамове, не парушаючы мясцовага грамадскага арганізма, гарантавала падданым недатыкальнасць, пакідаючы іх ранейшыя ўладанні, дык Масква дзейнічала наадварот. Паслядоўна праводзячы палітыку уніфікацыі, вялікі князь маскоўскі пазбаўляў далучаныя землі ўсялякай асобнасці, раздаваў іх у кармленне князям і баярам, прысланым з цэнтра, разбураў лакальныя земскія супольнасці, высяляючы мясцовых жыхароў углыб дзяржавы, на новыя для іх тэрыторыі.

V.2. Палітычная сістэма

Вялікі князь

Уладаром дзяржавы быў вялікі князь, або, як ён называўся ў актах з XV ст., — гаспадар. Улада вялікага князя ў межах яго дзяржавы (апрача зямель–анексаў, ці вобласцяў) напачатку нічым не абмяжоўвалася, і ён з'яўляўся адзінай крыніцай права. Але ўжо ў XV ст. яе абмяжоўвалі дадзеныя шляхце прывілеі, а потым і магнацка–шляхецкія палітычныя органы, пра якія будзе ніжэй. У выніку дзяржаўнай уніі з Польскім Каралеўствам сцвердзіўся прынцып выбарнасці манарха, які таксама быў своеасаблівым інструментам абмежавання яго ўлады. Праўда, да вольнай элекцыі 1573 г. выбар ажыццяўляўся з кандыдатаў адной дынастыі, аднак гэта не пярэчыла нормам тагачаснай практыкі. Імператар Святой Рымскай імперыі доўгі час таксама выбіраўся толькі з дынастыі Габсбургаў. Хоць персанальная унія з Каронай неаднаразова разрывалася, звязаныя з ёю правы грамадскай эліты ў адносінах да вялікага князя захоўваліся і мелі важнае палітычнае значэнне.

Вялікі князь Вітаўт. Літаграфія Ю.Азянблоўскага паводле партрэта XVII ст. з Нясвіжа.

Да XIV ст. урадавую дзейнасць ажыццяўляў толькі сам вялікі князь, на якім замыкаліся ўсе функцыі кіравання дзяржавай. Аднак патрэбы арганізацыі двароваі гаспадаркі, праблемы ўнутранай і знешняй палітыкі абумовілі ўтварэнне спецыяльных урадаў (пасадаў) і органаў цэнтральнага кіравання. Так, яшчэ пры Вітаўце з'явіліся гаспадарскі і земскі маршалак, пісар, кухмістр, канцлер, падчашы, падскарбі, потым новыя ўрады на ўзор польскіх і нямецкіх ўводзілі Свідрыгайла і Казімір Ягайлавіч. У канцы XV ст. былі ўтвораны ўрады гетмана найвышэйшага, харужага, мечніка, падстолія, скарбнага і інш. Той, хто атрымліваў пасаду, як правіла, валодаў ёю пажыццёва, а пакінуць мог пры пераходзе на іншую (звычайна вышэйшую). Многія ўрадавыя функцыі маглі спалучацца ў руках адной асобы. Але практычна да самай Люблінскай уніі гэтыя пасады не былі самастойнымі інстытутамі, а пералічаныя ўраднікі адно выконвалі даручэнні вялікага князя і ягонай рады. Сапраўднымі ж дзяржаўнымі органамі яны сталі толькі ў 1560-х г., калі пачалі выконваць пастановы вальнага сойма.

У землях–вобласцях пасля ліквідацыі ўдзельнай сістэмы цэнтральную ўладу ўвасаблялі спачатку намеснікі, а потым — ваяводы і старасты. У іх кампетэнцыі было вырашэнне судова–адміністрацыйных і ваенных пытанняў, а таксама нагляд за гаспадаркай вобласці. Ім жа падпарадкоўваліся кіраўнікі ніжэйшых тэрытарыяльных акругаў — дзяржаў і паветаў. Ваяводы, дзяржаўцы ды іншыя прадстаўнікі гаспадарскай адміністрацыі не мелі грашовага забеспячэння і сядзелі на «кармленні», г.зн. утрымліваліся за кошт дзяржання.

Паны–рада

Першым прававым і рэальным крокам па абмежаванні ўлады вялікага князя стала княская рада. Як кола набліжаных да ўладара дзяржаўных людзей–дарадцаў яна была з'явай агульнаеўрапейскага характару. Крыніцамі засведчана існаванне такога інстытута ўжо для эпохі Кіеўскай Русі. З летапісаў вядома, што полацкі князь Таўцівіл, напрыклад, у 1263 г. раіўся са сваімі полацкімі баярамі. У другой палове XIII ст. у Полацку функцыянавала рада баяраў з 30 чалавек. Інстытут дараднікаў мелі пры сабе і першыя літоўскія князі. Пры іх рада выконвала і палітычную ролю. Міндоўг, а таксама Гедымін важныя палітычныя пытанні абмяркоўвалі ў коле асоб з бліжэйшай арыстакратыі. Вітаўт змяніў склад дараднікаў і акружыў сябе новымі людзьмі — баярамі, супрацьпаставіўшы іх удзель-

ным князям. Пры ім гэтую групу ўтварылі тыя баяры, якія дапамагалі Вітаўту здабываць уладу і атрымалі за гэта зямельныя ўладанні. Часам у нарадах удзельнічалі і праваслаўныя князі. Прынамсі, пытанне аб выдзяленні ўласнай мітраполіі Вітаўт вырашаў, параіўшыся з «нашею братьею, с князьми рускими наших руских земель». З радай Вітаўт абмяркоўваў і свой намер каранавацца.

Да сярэдзіны XV ст. склад рады дакладна не вызначаўся, як і яе кампетэнцыі. Становішча змянілася, калі буйная зямельная арыстакратыя, выкарыстоўваючы ўласную грамадска–палітычную вагу, пачала дамагацца ад манарха юрыдычнага замацавання свайго дамінавальнага становішча. Ужо акты Гарадзельскай уніі далі ёй шырокія палітычныя правы і паставілі вялікага князя ў залежнасць ад паноў і баяраў. Наступным крокам стала прызнанне акрэсленай дзяржаўнай ролі княжат і панят прывілеем 1447 г., у якім Казімір Ягайлавіч пацвердзіў права апошніх выбіраць новага манарха пасля яго смерці. Вядомы Судзебнік 1468 г. ён уклаў «с князьми и с паны–радою нашою Великого Князства Литовского». У тыя дзесяцігоддзі з прычыны частых ад'ездаў вялікага князя ў Польшчу рада пачала выконваць функцыі вярхоўнай улады. Яна ажыццяўляла дыпламатычныя зносіны, кіравала ўзброенымі сіламі, разбірала канфлікты, раздавала землі служылым людзям і г.д. Тады ж больш выразна акрэсліўся і склад рады. У другой палове XV ст. у яе ўваходзілі вышэйшыя духоўныя і свецкія вяльможы, вялікакняскія намеснікі, а таксама ўдзельныя князі, якім гарантавалася месца іх паходжаннем і асабістым правам. Аднак з цэнтралізацыяй дзяржавы роля князёў паніжалася, так што ў XVI ст. паны, дзякуючы атрыманым прывілеям, дасягнулі больш высокага становішча.

Поўнае юрыдычнае замацаванне ролі гаспадарскай рады як дзяржаўнага органа зафіксавалі прывілеі Аляксандра Казіміравіча ад 1492 і Жыгімонта Старога ад 1506 г. Князі, паны і зямяне ўсіх зямель разам з гаспадарскаю радаю, абіраючы манархам Аляксандра, дамагліся ад яго не толькі пацвярджэння сваіх ранейшых правоў і вольнасцяў, але і абмежавання вялікакняскай улады на карысць рады: гаспадар абавязваўся надалей кіраваць дзяржавай не самастойна, а толькі супольна з радаю, не мяняючы без яе згоды нічога ва ўнутраных справах, не раздаючы без яе ведама дзяржанняў, не размяркоўваючы фінансавых сродкаў і г.д. Аднак прывілей

Аляксандра яшчэ не гаварыў пра абавязковасць удзелу рады ў выданні пастаноў, таму пасля 1492 г. былі прыклады і асабістых распараджэнняў гаспадара. Права на гэта яго канчаткова пазбавіў толькі прывілей 1506 г., згодна з якім усе дзяржаўныя пастановы маглі выдавацца вялікім князем толькі пасля іх абавязковага абмеркавання з гаспадарскаю радаю.

У актавых дакументах новы орган улады звычайна называўся «паны рада», «панове рада обоего стану духовные и светские», ці проста «паны». З канца XV да сярэдзіны XVI ст. канчаткова сцвердзіўся яго склад. У раду пастаянна ўваходзілі каталіцкія біскупы — віленскі, луцкі, жамойцкі і кіеўскі, ваяводы (ці старасты) — віленскі, троцкі, жамойцкі (стараста), кіеўскі, полацкі, смаленскі (да 1514 г.), наваградскі, віцебскі, падляшскі, луцкі стараста і валынскі маршалак, наступнымі былі кашталяны (займалі месцы ў той жа паслядоўнасці, што і ваяводы), а таксама цэнтральныя земскія і дворныя ўраднікі — канцлер і падканцлер, гетман, маршалак земскі і дворны, падскарбі. З агульнага складу гэтага органа вылучылася так званая пярэдняя, або старшая рада — вузейшае кола, якое праводзіла закрытыя паседжанні і абмяркоўвала найбольш важныя дзяржаўныя пытанні. У яго ўваходзіла пяць асобаў, якія сядзелі на першай лавіцы: біскуп, ваявода і кашталян віленскія ды ваявода і кашталян троцкія. Неабходнасць прысутнасці іншых вырашаў манарх.

Вялікі князь і кароль Жыгімонт Стары (1506—1548).

Шлях у раду адкрываўся для кожнага, хто належаў да вольнага шляхецкага стану і быў падданым Вялікага Княства Літоўскага. Рэальна ж у ёй пастаянна засядалі прадстаўнікі найвышэйшай эліты — князі і паны, якія займалі звычайна не адзін, а некалькі ўрадаў. Напрыклад, урады канцлера і гетмана найчасцей спалучаліся з віленскай і троцкай ваяводскімі пасадамі. Іх уладальнікі былі буйнымі латыфундыстамі, у чыіх руках канцэнтравалася ваенная і фінансава–эканамічная ўлада. У перыяд з 1492 да 1569 г. згаданыя цэнтральныя ўрады займалі прадстаўнікі дзесяці самых заможных родаў — Радзівілаў і Гаштаўтаў, князёў Астрожскіх, Гальшанскіх і Збаражскіх, паноў Хадкевічаў, Глябовічаў, Кішак, Кезгайлаў і Забярэзінскіх. Астрожскі і Хадкевіч былі праваслаўнымі, але ўваходзілі ў «пярэднюю» раду. На менш значныя ўрады праваслаўныя прызначаліся часцей, так што, нягледзячы на Гарадзельскі акт, веравызнанне мала ўплывала на склад паноў–рады. Аднак праваслаўныя духоўнага стану ў яе ніколі не дапускаліся.

Герб ВКЛ.
З кнігі Себасцяна Мюнстара «Універсальная касмаграфія» (Базель, 1545).

На пачатку XVI ст. ясна вызначыліся і паўнамоцтвы рады. Яна ведала дыпламатычнымі дачыненнямі дзяржавы, абаронай і фінансавымі пытаннямі, а таксама займалася справамі шляхецтва, кантралявала раздачу земляў ды выконвала шэраг судовых функцыяў. Толькі з ведама паноў радных займаліся дзяржаўныя пасады. Ім жа належала і права выбару вялікага князя, які запрашаўся з дынастыі Ягайлавічаў. Так былі абраны Аляксандр Казіміравіч, Жыгімонт I Стары і яго сын Жыгімонт II Аўгуст.

Палітычная вага паноў–рады пачала змяншацца ў сярэдзіне XVI ст., калі ўтварыўся новы, таксама надзелены вярхоўнай уладай дзяржаўны орган — шляхецкі сойм.

Вальны сойм

Інстытут сойму як станавага прадстаўніцтва быў тыповай з'явай дзяржаўнага жыцця тагачаснай Еўропы. У Англіі з 1265 г. існаваў парламент, у Іспаніі з канца XIII ст. картэзы, у Францыі з 1302 г. генеральныя станы, у Швецыі з 1435 г. рыгсдаг, у тым жа XV ст. з'явіліся райхстаг у Нямеччыне, снэм у Чэхіі, сейм у Польшчы і інш. Польскі прадстаўнічы орган паўстаў на аснове шляхецкіх з'ездаў і сваім прыкладам мог уплываць на фармаванне адпаведнага інстытута ў Вялікім Княстве, які таксама ўтварыўся ў выніку эвалюцыі тэрытарыяльных з'ездаў.

Свой мясцовы сход, паходжанне якога ў гістарыяграфіі прынята звязваць з сярэднявечным вечам, існаваў у кожнай зямлі. У актах XV ст. захавалася багата сведчанняў пра дзейнасць соймаў (земскіх соймікаў) у Полацку, Віцебску, Смаленску ды іншых землях-вобласцях. Удзел у іх спачатку бралі прадстаўнікі самых розных сацыяльных групаў — баяраў, шляхты і мяшчан. На абласных соймах размяркоўваліся дзяржаўныя падаткі, ваенныя павіннасці, прызначаліся кандыдаты на мясцовыя ўрады, разглядаліся судовыя справы, а таксама абіраліся дэлегаты на агульнадзяржаўныя з'езды. Фактычна, у кампетэнцыі агульнага сходу вобласці было вырашэнне ўсіх важных пытанняў земскага жыцця — ад выпрацоўкі лакальных прававых нормаў да пабудовы новых умацаванняў і вызначэння «помачы» вялікаму князю. Аднак з органа шырокага прадстаўніцтва ён паступова трансфармаваўся ў алігархічны інстытут. Барацьба інтарэсаў, якая з другой паловы XV ст. вялася паміж баярамі–шляхтай, з аднаго боку, і мяшчанамі, з другога, скончылася перамогай першых, так што ўжо ў першай трэці XVI ст. абласны соймік ператварыўся ў орган шляхецкага стану. Цяпер ён адстойваў інтарэсы заможных родаў. У Віцебску, напрыклад, з мясцовых элітаў у соймавых пасяджэннях звычайна ўдзельнічалі князі Палубінскія, Сакалінскія, Жылінскія, Горскія, паны Сапегі, Зяноўевічы ды прадстаўнікі некаторых іншых родаў, а ў Полацку — князі Лукамскія, паны Глябовічы, Зяноўевічы, шляхцічы Корсакі.

Пад канец XV ст. на аснове абласных соймікаў паўстаў агульны сойм усіх зямель Вялікага Княства Літоўскага. Як і ў іншых краінах Цэнтральна–Ўсходняй Еўропы, найважнейшым фактарам з'яўлення новага інстытута было наданне шляхецкаму стану такіх прывілеяў, пасля якіх кожная надзвычайная павіннасць вымагала яго згоды. У

выніку манарх мусіў склікаць на агульны з'езд ужо не толькі вышэйшую эліту (раду), але і прадстаўнікоў баярства–шляхты. Далучэнне да гаспадарскай рады на з'ездах няўрадавай шляхты, якая рэпрэзентавала розныя землі, ператварыла іх у агульныя прадстаўніцтвы, у вальныя соймы (вальнымі ў тагачаснай мове называлі агульнадзяржаўныя форумы). І хоць кожны з'езд паноў–рады, асабліва дапоўнены князямі і баярамі, у актах канца XV — пачатку XVI ст. маглі называць соймам, вальным соймам быў толькі той, на які апрача гаспадарскай рады з'язджаліся князі, паны і баяры з усіх зямель дзяржавы. Такім чынам, прынцыповым адрозненнем сойма ад веча ці алігархічнага з'езда была шляхецкая прадстаўнічасць. На вальным сойме прысутнічалі не толькі паны, якія займалі важныя дзяржаўныя пасады, але і няўрадавая шляхта зямель і паветаў — усе, хто валодаў зямлёю па рыцарскім праве.

*Пячатка менскага кашталяна Яна Глябовіча. 1582 г.**

Падобныя форумы сталі звычайнымі тады, калі для вырашэння дзяржаўных пытанняў першаступеннай важнасці цэнтральнай уладзе было важна атрымаць згоду зямель–вобласцяў. Шукаючы апоры на мясцовыя грамадска–палітычныя сілы, вялікія князі склікалі агульны сойм кожнага разу, як толькі з'яўлялася патрэба зацвердзіць новыя падаткі або паўставала праблема адносінаў з іншымі дзяржавамі. Ужо Казімір Ягайлавіч меў за правіла для разгляду самых адказных палітычных пытанняў, найперш уніі з Каронай, склікаць на з'езд апрача паноў–рады шырокае кола князёў і баярства з розных зямель сваёй дзяржавы. Гэтаксама зрабілі паны–рада, калі спатрэбілася абраць новага манарха без узгаднення з Польшчаю. У 1492 г. на віленскі з'езд яны склікалі як арыстакратыю з усіх зямель, так і землеўладальнікаў, якія не займалі дзяржаўных пасадаў. Упершыню разам з радай новага гаспадара абіралі князі, паны і зямяне з тэрыторыі цэлай дзяржавы, незалежна ад веравызнання. Гэтая акалічнасць надавала ўладзе манарха аднолькавую легітымнасць у межах усёй дзяржавы. Віленскі з'езд 1492 г. і можна лічыць першым сапраўдным вальным соймам. Пастаянна ж склікацца соймы пачалі ў часы княжання Жыгімонта I Старога.

У XVI ст. Вялікае Княства Літоўскае ўваходзіла з новым палітычным органам, новай формай дзяржаўнай кансалідацыі.

*Цітоў А. Пячаткі старажытнай Беларусі. Мінск, 1993. С.46.

Цяпер палітычнае адзінства дзяржавы забяспечвалася не толькі прызнаннем аднаго манарха, але і ўдзелам прадстаўнікоў розных тэрытарыяльных частак у цэнтральным органе ўлады. Праўда, да поўнага вызначэння яго функцый і складу дайшло толькі ў другой палове XVI ст., у выніку дзяржаўных рэформаў напярэдадні Люблінскай уніі. Першапачаткова кампетэнцыі вальнага сойму былі абмежаваныя праблемамі ўнутранага жыцця, пытаннямі уніі і абрання новага манарха. Удзел баярства–шляхты ў ім спачатку быў вельмі нязначны і зводзіўся да ўхвалення прынятых панамі рашэнняў, аднак на абозных соймах, скліканых пад час паспалітага рушання, рыцарскі стан дамагаўся ўсё большага ўплыву. Узрастанне ваеннай небяспекі з боку Маскоўскага княства і Крымскага ханства з канца XV ст. прымусіла манарха і яго раду паставіць у цэнтр увагі праблемы арганізацыі абароны. У гады княжання Жыгімонта Старога гэтая праблема стала наогул галоўнай задачай вальных соймаў. Практычна ўсе яны разглядалі пытанні, звязаныя з вайной. Так, на сойме 1510 г. абмяркоўвалася справа арганізацыі абароны краіны, у 1514 г. прымалася ўхвала аб працягу вайны з Масквой, у 1515 г. прызначалі падаткі на тую ж вайну, у 1516 г. ухвалялі мабілізацыю паспалітага рушання і збор серабшчыны, у 1522 г. выпрацоўваліся ўмовы замірэння з Масквой, і г.д.

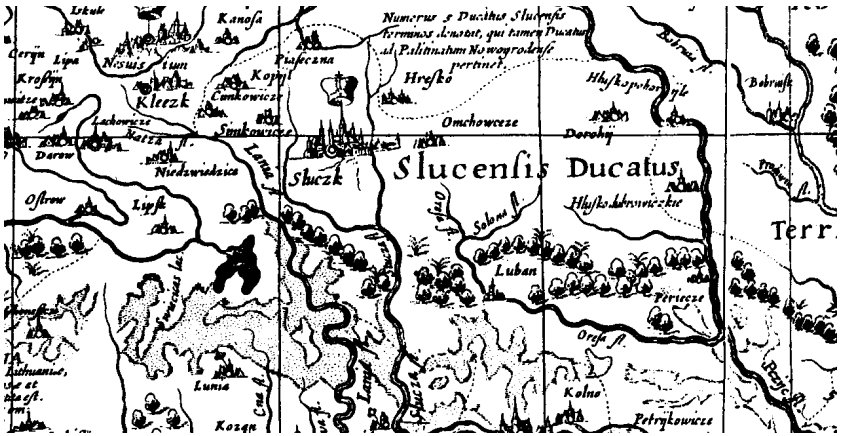

Фрагмент карты Вялікага Княства Літоўскага 1613 г.

Цяжар земскай абароны клаўся найперш на плечы землеўладальнікаў, таму, каб узгоднена шукаць «способ ку обороне слуш-

ный» — прызначаць новыя падаткі (серабшчыну), новыя нормы земскай службы, — гаспадар мусіў склікаць на соймы ўсю шляхту пагалоўна. Але ў часе вайны ад'езд шляхты на сойм мог абярнуцца цяжкімі наступствамі. Таму ў 1512 г. была прынята норма прадстаўніцтва ўпаўнаважаных паслоў — па два шляхцічы ад зямлі ці павета. Пры гэтым і асабістая прысутнасць іншых не забаранялася. Князі ж, паны і ўраднікі па–ранейшаму запрашаліся пайменна. Усе яны разам з пасламі ад шляхты аб'ядноўваліся на сойме ў «рыцарскае кола», тады як паны–рада ўтваралі сваё асобнае кола.

Так паўстаў новы, стала дзеючы палітычны інстытут — вальны сойм, які замкнуў сістэму органаў вярхоўнай улады ў дзяржаве. У адрозненне ад соймаў Швецыі ці Нарвегіі, якія прадстаўлялі і сялян, або снэму Чэхіі, у якім адстойваліся інтарэсы і мяшчанства, сойм Вялікага Княства Літоўскага быў органам чыста шляхецкага прадстаўніцтва. Утварэнне агульнадзяржаўнага сойма азначала абмежаванне ўлады манарха станамі, аднак шляхта супрацьстаяла тут не столькі манарху, колькі панскай алігархіі, якая цалкам дамінавала ў сойме. За «шляхецкую дэмакратыю» належала яшчэ доўга змагацца.

V.3. Грамадскія структуры

У XV ст. грамадства стала выразна раздзяляцца на асобныя сацыяльна–палітычныя групы. Сацыяльнае расслаенне ў Полацкай зямлі добра прасочваецца на мясцовым актавым матэрыяле. Калі ў 1440—50-х г. полацкія граматы падпісвалі ўсе жыхары Полаччыны — «вси полочане», «полочане, вси люди добрые и малые», дык з 1460-х фігуравала ўжо некалькі асобных групаў: граматы падпісваліся «от бояр полоцких, от мещан и всего посполства», а неўзабаве з'явіліся і сацыяльныя нізы — «чорныя людзі».

Баярамі ў Вялікім Княстве Літоўскім, падобна як раней на Русі, лічыліся ваеннаслужылыя людзі, якія за службу атрымлівалі ад вялікага князя зямельныя ўладанні. Мясцовае баярства ў беларускіх землях–вобласцях даволі рана аб'ядналася і ўзначаліла там земскае жыццё. Дзякуючы сістэме дзяржанняў і кармленняў, яно трымала ў сваіх руках усю мясцовую адміністрацыю. Напрыклад, у рэальным кіраванні Полаччынай удзельнічалі практычна ўсе буйныя баярскія роды зямлі. Да баярства далучаліся і ўдзельныя князі, якія

пасля рэформаў Вітаўта хутка бяднелі, гублялі палітычную вагу і пераходзілі ў стан служылых. Падпарадкоўваючы сабе земскі соймік, баяры і князі праводзілі праз яго юрыдычныя і маёмасныя інтарэсы сваёй групы.

Баяры–шляхта першымі юрыдычна аформіліся ў асобны стан, а з яго выдзяленнем адасаблялася і мяшчанства, якое займала прамежкавае становішча паміж упрывілеяванымі грамадскімі вярхамі і масай сялянства. У мове афіцыйных дакументаў яшчэ доўга пераважала назва «баяры», а тэрмін «шляхта» (польскае *szlachta* паходзіць ад нямецкага *Geschlecht*) у шырокі ўжытак увайшоў толькі з другой чвэрці XVI ст. У Вялікім Княстве, як і ў Кароне, гэтае слова азначала нобіляў (лац. nobilis —высакародны, радавіты, знатны) — катэгорыю людзей з акрэсленымі прывілеямі, правамі і абавязкамі.

Як асобная сацыяльная група баярства ўмацавалася ў часы княжання Вітаўта. Маючы патрэбу ў ваеннай сіле, Вітаўт шчодра раздаваў надзелы сваім васалам, асабліва на беларускіх землях. Пры ім баярства ўпершыню выступіла ў якасці асобнай палітычнай сілы. У тагачасных дзяржаўных актах яно ўжо фігуравала як суб'ект палітычнага жыцця, які браў на сябе пэўныя абавязкі. Ягайлаў прывілей 1387 г. паклаў пачатак кансалідацыі буйнога літоўскага баярства каталіцкага веравызнання з іншымі землеўладальнікамі, а Гарадзельскі акт 1413 г. стаў іх спробай аддзяліцца ад дробнага рыцарства: набілітацыя тычылася толькі буйнога баярства (51 род), якое прымала прывілеі і гербы польскай шляхты, а разам з імі і саму назву «шляхта». Аднак такая алігархічная мадэль панавальнага стану ў Вялікім Княстве не сцвердзілася. Ужо ў 1440 г., каб утрымаць дробнае рыцарства Драгічынскай зямлі ў складзе Вялікага Княства, Казімір Ягайлавіч надзяліў яго, як і ўсё падляшскае баярства, правамі шляхты. На думку польскага гісторыка Генрыха Лаўмяньскага, набілітацыя рыцарства мела для кансалідацыі панавальнага стану намнога большае

Баярын Вялікага Княства Літоўскага. Гравюра XVI ст.

значэнне, чым голаснае братанне польскіх і літоўскіх баяраў у Горадлі. Нобілі і простае рыцарства аб'ядноўваліся ў адной прававой групе, у адным стане, цесна звязаным з каранаванай дынастыяй. Шляхецкія правы і прывілеі сталі галоўным фактарам інтэграцыі эліт усіх зямель Вялікага Княства Літоўскага. Розніца веравызнанняў не была тут асаблівай перашкодай. Праз 20 гадоў пасля падпісання Гарадзельскага акта агульназемскі прывілей Жыгімонта Кейстутавіча (1434) распаўсюдзіў правы каталікоў і на праваслаўную арыстакратыю Беларусі ды і Украіны, а агульнадзяржаўны прывілей Казіміра Ягайлавіча 1447 г. значна пашыраў эканамічны і судовы імунітэт усёй

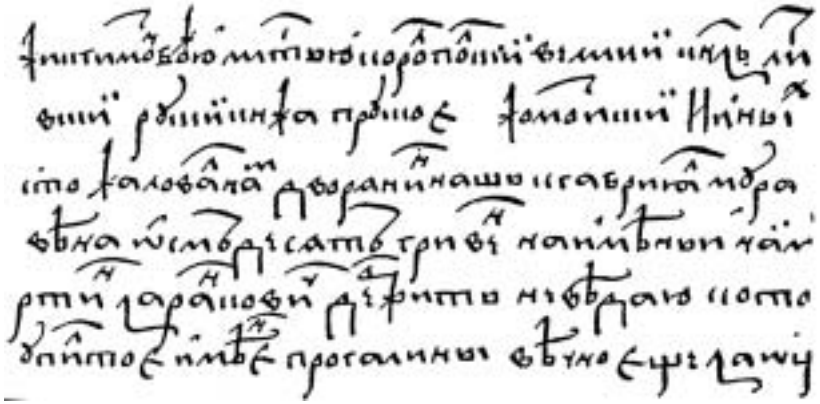

Фрагмент прывілея падляшскай шляхце, выдадзенага ў 1516 г. Жыгімонтам I.

шляхты таксама незалежна ад іх веры. Апрача права распараджацца вотчыннымі ўладаннямі і асабістай недатыкальнасці (без судовага разбору асоб гэтага стану нельга было караць), баяры–шляхта атрымалі права выезду за мяжу. Сяляне іх вотчын вызваляліся не толькі ад дзякла і паншчыны на гаспадара, але і ад серабшчыны (за выняткам павіннасці будаваць дарогі і рамантаваць замкі). Раней гэты падатак збіраўся ў выглядзе грошай (срэбра, таму і называўся серабшчынай) і прызначаўся на патрэбы вайны. Саступіўшы баярам серабшчыну, вялікі князь практычна перадаў ім і кантроль за справай абароны, таму цяпер ён кожнага разу мусіў на сойме заручацца іх дазволам на збор сродкаў, без якіх дзяржава не магла абысціся.

У першай палове — сярэдзіне XV ст. асноўныя палітычныя і грамадскія правы шляхты як стану землеўладальнікаў былі ўжо

аформленыя. Прывілеі 1492 і 1506 г. не ўносілі ў яе прававое становішча нічога прынцыпова новага, апрача артыкула аб неўзвышэнні людзей простага паходжання над шляхтай, які азначаў пачатак яе адасаблення. У 1522 г. соймавая ўхвала вызначала парадак доказу шляхецкай прыналежнасці, што засведчыла імкненне ўрада спыніць пастаяннае папаўненне шляхецкага стану служылым баярствам.

У залежнасці ад маёмаснага становішча і палітычнага значэння ў складзе шляхты выдзялялася некалькі стратаў. Верхнюю ўтварала арыстакратыя — вялікія паны і князі, прадстаўленыя нашчадкамі Рурыкавічаў і літоўскіх дынастый. Яны валодалі вялікімі латыфундыямі і тысячамі падданых сялян, апрача агульнага шляхецкага права мелі яшчэ сваё асобнае, у прыватнасці, былі непадсудныя павятовай адміністрацыі, выступалі на вайну пад уласнай харугвай, выстаўляючы сваё войска з баяр і слуг. Вайсковы попіс 1528 г., у якім зафіксавана колькасць выстаўленых коняў, дазволіў даследчыкам вызначыць групу самых буйных землеўладальнікаў. Гэта Кезгайлы, Радзівілы, Гаштаўты, Алелькавічы, Астрожскія, Осцікавічы, Глябовічы, Забярэзінскія, Кішкі, Хадкевічы, Сангушкі і інш. — разам крыху больш за 20 родаў, якія ставілі амаль трэцюю частку папісанага войска. Асноўную ж масу шляхты ўтваралі сярэднія і дробныя землеўладальнікі, на мове тагачаснай тэрміналогіі — баяры, баяры–шляхта, зямяне, якія валодалі па дзесятку–другім сялянскіх гаспадарак. Яшчэ ніжэй знаходзілася самая дробная шляхта, якая не мела сваіх падданых. Такія шляхцічы валодалі мінімальным надзелам зямлі і за яго самі служылі буйному пану ці вялікаму князю.

Галоўным паказальнікам прыналежнасці да шляхецкага стану былі не гербы, а служба з зямлі, таму да гэтай катэгорыі служылага люду прымыкала і мяшчанства, і заможнае сялянства (прыкладам, конныя мяшчане ў Віцебску, баяры путныя і панцырныя). Выразнай мяжы паміж баярствам і вольным сялянствам (вайскова–служылым людам) да сярэдзіны XVI ст. не існавала. Толькі з часам гэты падзел умацаваўся, нарадзіўшы традыцыю падзелу ўсіх на шляхту і людзей нешляхецкага паходжання.

Агульныя палітычныя і маёмасныя інтарэсы, практыка надання зямельных уладанняў у розных раёнах краіны, а таксама змяшаныя шлюбы, адсутнасць этнічнага антаганізму — усё гэта абумовіла тое, што палітычны народ Вялікага Княства Літоўскага ўтвараўся як агульнадзяржаўная супольнасць. Шляхта выступала ў ролі канса-

лідоўнай сацыяльнай сілы. Наўрад ці будзе перабольшваннем сказаць, што і беларускія, і ўкраінскія грамадскія эліты адчувалі дзяржаву Ягайлавічаў настолькі ж сваёй, наколькі і літоўскія.

Жыхары гарадоў складалі параўнальна невялікую частку насельніцтва Беларусі (згодна з падлікамі Зіновія Капыскага, прыкладна 15--16 % усяго люду), хоць іх грамадска–палітычная роля была непрапарцыйна большай за ўдзельную вагу. Паўстаўшы яшчэ ў XI—XII ст., многія гарады Беларусі мелі традыцыі высокаразвітага рамя-

Праца сялян на фальварку. Гравюра XVI ст.

ства, актыўнага гандлю і ад пачатку ўтварэння Вялікага Княства займалі важныя пазіцыі ў палітычным жыцці краіны. І хоць у агульнадзяржаўных органах улады гарады не мелі свайго прадстаўніцтва, іх значэнне палягала на ролі даўніх рэгіянальных цэнтраў, сталіцаў зямель і воласцяў. І вялікія князі ўлічвалі гэта. Так, Полацк і Віцебск удзельнічалі ў падпісанні гандлёвага пагаднення Гедыміна з Нямецкім ордэнам у 1338 г. Дагавор Свідрыгайлы з ордэнскай дзяржавай у 1432 г. разам з баярамі падпісала многа гарадоў, сярод якіх — Вільня, Полацк, Віцебск, Менск, Наваградак, Берасце, Смаленск і інш. У прывілеі Казіміра Ягайлавіча 1447 г. у ліку самых буйных гарадоў дзяржавы таксама названы два беларускія гарады — Горадня і Слуцк.

Па колькасці насельніцтва самым вялікім на Беларусі быў Полацк, у якім на пачатак XVI ст. жыло прыкладна 10 тысяч чалавек. У Берасці тады магло налічвацца да паловы гэтага ліку жыхароў, а ў Горадні, Менску, Наваградку прыкладна па 4—5 тысяч. Малых гарадоў і мястэчак з насельніцтвам да 1—3 тысяч на пачатак XVII ст. на тэрыторыі мелася ўжо больш за 300.

Насельніцтва буйных гарадоў Беларусі, асабліва заходніх, было поліэтнічным. Ужо ў XIII—XIV ст. у іх пасялілася шмат іншаземцаў, асабліва немцаў. У Полацку, напрыклад, існавала ўласная ганзейская факторыя, якая функцыявала да пачатку XVI ст. Нямецкія абшчыны ў XIV ст. з'явіліся ў Горадні і Берасці. З часоў Вітаўта ў беларускіх гарадах сяліліся таксама палякі, яўрэі і татары. Жылі яны па сваім праве, трымаючыся абшчынамі. Нямецкія купцы і рамеснікі, утвараючы вольную супольнасць, кіраваліся ўласным правам, вядомым як магдэбургскае (па найменні горада Магдэбурга, у якім яно было выпрацавана). Нямецкае права давала ім значныя перавагі перад іншымі гарадскімі абшчынамі.

Каб паспрыяць гандлёва–рамеснаму развіццю гарадоў, прывабіць у іх новае насельніцтва, вялікія князі пачалі надзяляць магдэбургскім правам свае найбольш важныя месты. Першай у 1387 г. прывілей на самакіраванне паводле нямецкага права атрымала Вільня, а ўжо ў 1390 і 1391 г. ён быў выдадзены Берасцю і Горадні. На працягу XV ст. магдэбургскае права атрымалі яшчэ тры гарады Беларусі — Слуцк (1441), Полацк (1498) і Менск (1499). У прывілеі на самакіраванне Полацку вялікі князь Аляксандр адзначаў, што дае гораду нямецкае права «на вечные часы», «штобы люди нашы, там жывучи, через урад добрый и справедливый были размножены». Так у Беларусі пачаўся працэс рэцэпцыі нямецкага гарадскога права, у выніку чаго

Узвядзенне гарадскіх муроў. Гравюра XV ст.

апрача гарадоў на праве «рускім» ці «літоўскім» (пад якім звычайна разумелі нормы Статута) з'явіліся гарады магдэбургскія — уласна гарады ў юрыдычным сэнсе слова, аддзеленыя ад зямлі ці воласці. Рамеснікі і гандляры такога горада, падпарадкаваныя магдэбургскаму праву, утваралі асобную прававую групу і называліся «мяшчанамі».

У заходніх землях Беларусі буйныя гарады атрымлівалі магдэбургскае права значна раней, чым на ўсходзе. Гэта магло быць звязана з жывучасцю валаснoй сістэмы і вечавога ладу ў Падняпроўі ды Падзвінні. У гэтым рэгіёне старадаўнія цэнтры земляў, асабліва Віцебск, Смаленск і Полацк, яшчэ доўга захоўвалі сувязь з воласцямі. Як ужо адзначалася вышэй, насельніцтва і горада, і воласцяў утварала там адну абшчыну, і гараджане разам з баярамі ўдзельнічалі ў абласным самакіраванні. Аднак у другой палове XV — пачатку XVI ст. у выніку развіцця феадальнага землеўладання і на ўсходзе Беларусі валасная сістэма ды гарадская абшчына сталі хутка разбурацца. Яскравы прыклад таму — сацыяльная барацьба ў Полацку, дзе баяры ўпарта адмаўляліся ад агульнагарадскіх павіннасцяў. У той сітуацыі гарадскія вярхі самі дамагаліся патрэбнага ім прывілея на самакіраванне, таму магдэбургскае права трапляла на падрыхтаваную глебу. Спробы навязаць самакіраванне сілай, без зацікаўленых у ім сацыяльных колаў, наўрад ці мелі б поспех.

Пячатка горада Віцебска 1559 г. У полі «Спас нерукатворны».

Кожнай граматай на магдэбургскае права прадугледжваліся тры асноўныя прынцыпы: 1) адмяняліся ранейшыя прававыя нормы і звычаі, на якіх было арганізавана жыццё горада; 2) утвараўся орган самакіравання — магістрат, склад якога звычайна абіраўся жыхарамі горада; 3) улада і суд іншых органаў і асоб (апрача органаў гарадскога самакіравання) у адносінах да мяшчан страчвалі сілу. Так з атрыманнем магдэбургскага прывілея беларускі горад атрымліваў прававую самастойнасць, г.зн трапляў у новыя ўмовы развіцця, якія прынцыпова адрозніваліся ад тых, што давала мясцовае, «рускае» права. З пункту гледжання закону ён залежаў толькі ад цэнтральных органаў дзяржаўнага кіравання. Прывілей на самакіраванне вызваляў мяшчан ад працы на карысць

гаспадара, яны бралі ў сваё кіраванне гарадскую гаспадарку, а таксама атрымлівалі шэраг важных ільготаў. Як правіла, гэта было звальненне ад талок і «гвалтаў», ад падводнай павіннасці, утрымання ганцоў і паслоў, ад абавязку выстаўляць на замку старожу (мяшчанам заставалася толькі ахоўваць брамы і муры самога горада), ды інш. Набывалі ж мяшчане права на вольны гандаль у дзяржаве без мытных падаткаў, значную плошчу зямлі вакол горада (напрыклад, Нясвіж атрымаў 100 валок), а таксама права на «ўваходы» ў гаспадарскія лясныя абшары і воды (для выпасу жывёлы, карыстання драўнінай на будоўлю і ацяпленне, палявання і рыбнай лоўлі). Прывілей звычайна дазваляў мяшчанам збіраць прыбытак ад гарадскіх мераў і вагаў, ад крам і лавак, даваў права будаваць грамадскія лазні і часам нават бровары. Буйныя гарады з магдэбургскім правам, размешчаныя на важных гандлёвых шляхах, будавалі для замежных купцоў гасцiныя двары (у Полацку, напрыклад, іх было ажно чатыры). Абавязкі ж «вольных» гарадоў былі невялікія. Фактычна яны зводзіліся да выплаты падатку ў дзяржаўны скарб (магістрат размяркоўваў яго па ўсіх мяшчанах), у тым ліку серабшчыны і ардыншчыны, калі тыя накладаліся на ўсю дзяржаву.

Герб Полацка. XVI ст.

Горадам кіраваў магістрат, які засядаў у ратушы і складаўся з двух інстытутаў — рады і лавы. Лава была органам войта як прадстаўніка ўладальніка горада, ім жа ўзначальвалася і займалася судовымі справамі па крымінальных справах мяшчан. У яе ўваходзілі прысяжныя лаўнікі. Рада ж з'яўлялася інстытутам грамадскага самакіравання ды разбірала маёмасныя і цывільныя справы мяшчан. Узначальвалі раду бурмістры, а ў яе склад уваходзілі радцы. Члены магістрата (апрача войта) абіраліся мяшчанамі на агульных выбарах. Войт жа прызначаўся гаспадаром, хоць, напрыклад, у Оршы ў другой палове XVI ст., у Мазыры і Нясвіжы мяшчане самі выбіралі і войта. Права выбіраць прадстаўніка на гэтую пасаду пазней багатыя мяшчане многіх гарадоў выкуплялі. У гарадах з канфесійна розным складам насельніцтва раду ўтваралі на парытэтных пачатках: палову мес-

цаў аддавалі праваслаўным, а палову — каталікам. Напрыклад, у прывілеі Вільні гаварылася, што «половица тое рады и бурмистров закону Римского, а половица закону Грецкого, так яко ободвум законам право Магдебурское дано». Парытэтнасць прадстаўніцтва асноўных канфесій у магістратах прадугледжвалі таксама граматы, выдадзеныя Драгічыну (1498), Полацку (1498), Наваградку (1511) і іншым гарадам Беларусі. Аднак магдэбургскі прывілей Магілёву, у якім абсалютна дамінавала праваслаўнае насельніцтва, такога прынцыпу не ўводзіў.

Варта заўважыць, што з магдэбургскім прывілеем беларускія гарады не проста пераймалі новыя прынцыпы арганізацыі жыцця, але прыстасоўвалі іх да ўласных умоў і асаблівасцяў. Заходнееўрапейскія нормы магдэбургскага права дапаўняліся тут мясцовай традыцыяй, таму арганізацыі і функцыі органаў самакіравання ў розных гарадах Беларусі часта маглі значна розніцца. Некаторыя гарады і мястэчкі атрымалі не поўнае магдэбургскае права, а толькі некаторыя элементы самакіравання. Напрыклад, Сураж, Ула, Вяліж ды іншыя малыя гарады мелі толькі ўласны войтаўскі суд. У тых выпадках, якія недастаткова рэгламентаваліся нормамі нямецкага права, гараджане абапіраліся на ўласны вопыт самакіравання. Таму ў Полацку, Оршы, Слуцку, Крычаве, Віцебску і Мсціславе поруч з магістрацкімі органамі як элемент гарадскога самакіравання захоўваўся вядомы з вечавых часоў інстытут сотніка, а ў некаторых местах (напрыклад, у Слуцку і Слоніме) і ў XVI—XVII ст. апрача рады судовыя справы разбіраў даўні копны суд.

Хоць прававыя нормы магдэбургскага прывілея распаўсюджваліся на ўсіх аднолькава, мяшчанская супольнасць не была з'яднанай. Розніца ў рэальным становішчы асноўных групаў насельніцтва магдэбургскага горада вынікала з іх маёмаснай няроўнасці. Багатая вышэйшая праслойка мяшчан, якая засяродзіла ў сваіх руках гарадскую ўладу, утварала патрыцыят. Складаючы толькі некалькі працэнтаў ад усіх гараджан, яны валодалі асноўнай доляй маёмасці. Большасць жа рамеснікаў і гандляроў адносілася да паспольства. Аднак гэтыя групы не былі замкнутымі ці ізаляванымі. Патрыцыят, напрыклад, папаўняўся мяшчанамі з паспольства, якія, узбагаціўшыся, пачыналі дамагацца ўлады. Гэтакімі ж пранікальнымі былі і межы паміж мяшчанамі ды сялянствам. За кошт сялян, якія ўцякалі ад прыгнёту ўладальнікаў, галоўным чынам і папаўнялася насельніцтва гарадоў. Як вядома з дакументаў, пад апекай полацкага магістрата шматкроць знаходзілі прыстанак «халопы ня-

вольныя і рабы» вакольных земляў. Прыватнаўласных сялян часта пасяляў у горадзе і сам іх уладальнік.

Аддзяліўшы горад ад воласці, даўшы мяшчанам юрыдычныя гарантыі прыватнай уласнасці, а галоўнае — юрыдычна–прававую самастойнасць, магдэбургскае права стварала спрыяльныя ўмовы для гаспадарчага развіцця горада і яго мяшчанскай супольнасці (communitas civium). Сцвярджаючы свабоду асобы і культывуючы праваздольнасць мяшчан як стану, яно ўключала Беларусь у абшар еўрапейскай цывілізацыі, адным з самых важных феноменаў якой было гарадское самакіраванне. Так што рэцэпцыя нямецкага магдэбургскага права ў культурна–цывілізацыйным плане ставіла беларускі горад упоравень з такімі гарадамі, як Прага, Вена ці Гамбург.

Грош ВКЛ 1556 г. Рэверс.

Сялянства да сярэдзіны XV ст. у абсалютнай большасці яшчэ асабіста не залежала ад землеўладальнікаў. Яно складалася ў асноўным з цяглых людзей, якія мелі дзялку зямлі ды выконвалі за яе гаспадарчыя працы і плацілі аброк. На захадзе Беларусі за адзінку абкладання павіннасцямі бралася служба (звычайна два ці тры сялянскія дымы, аднак маглі быць службы і з большай колькасцю гаспадарак). У Падняпроўі і Падзвінні яшчэ існавалі воласці, насельніцтва якіх выконвала агульныя павіннасці. У гэтых землях да XVII ст. дамінавальнай формай гаспадаркі заставаліся промыслы, і сяляне адбывалі павіннасць данінай, а не цяглам. Сярод даннікаў былі бортнікі, баброўнікі, асочнікі, лаўцы, сакольнікі, руднікі, рыбаловы і г.д. За карыстанне ляснымі абшарамі падняпроўскія сяляне плацілі дзяржаве даніну бабрамі, куніцамі, мёдам і нават срэбрам.

У юрыдычным плане сярод сельскага насельніцтва адрозніваліся людзі пахожыя (свабодныя), непахожыя («отчычы»,«людзі отчызные»), закупы (часова несвабодныя) і чэлядзь нявольная, парабкі (рабы). «Воляй» сялян было права вольнага пераходу да іншага гаспадара, калі павіннасці рабіліся надта цяжкімі. Землеўладальнікі ж імкнуліся пазбавіць іх такога права. Для гэтага яны выкарыстоўвалі прынцып даўнасці — працягласць пражывання падданых у

адным маёнтку. Сялян, якія на працягу доўгага часу жылі ў адным уладанні, пан называў «звечнымі», «айчыстымі» і не адпускаў са сваёй зямлі.

Працэс запрыгоньвання сялян беларускія гісторыкі прасочваюць па дакументах з сярэдзіны XV ст., хоць выказваюцца меркаванні, што з'яўленне гэтай формы пазаэканамічнага прымусу можна адносіць і да ранейшых часоў. Ужо ў прывілеі Казіміра Ягайлавіча 1447 г. пастанаўлялася, што «айчыстых» сялян нельга прымаць на гаспадарскія двары. Спачатку паступова была запрыгонена асноўная маса сялян у прыватнаўласніцкіх уладаннях Беларусі. У гаспадарскіх вотчынах яны яшчэ доўга маглі карыстацца правам пераходу, а ў Падняпроўскіх і Падзвінскіх валасцях запрыгоньванне актывізавалася толькі пасля правядзення аграрнай рэформы ў часы Жыгімонта Аўгуста. Аднак , як лічыць даследчык гэтай праблемы Міхаіл Спірыдонаў, асноўная маса вольнага (пахожага) сялянства прыкладна ў сярэдзіне XVI ст. ужо была запрыгонена.

Сяўба. З гравюры XVI ст.

Існаваў яшчэ вышэйшы слой сельскага насельніцтва, які ўтвараў служылыя сяляне — слугі путныя, панцырныя, шчытныя, конныя. Яны мелі асабістую вольнасць, неслі ваенную службу, выконвалі розныя даручэнні ўладаў, але і ад цягла не вызваляліся, якое, праўда, было лягчэйшае, чым у простых сялян. Але гэтая катэгорыя сельскага насельніцтва была параўнальна малалікая. Звычайна з іх ліку папаўняліся шэрагі шляхты пасля спусташальных войнаў.

У цэлым да канца XVI ст. сфармаваўся адносна адзіны стан прыгонных, у які ўвайшлі былыя вольныя (пахожыя) сяляне і чэлядзь. Іх сацыяльны статус замацоўваўся юрыдычна, права на іх эксплуатацыю было афармлена заканадаўча. Так прыгон стаў галоўным сродкам прымусу сялян працаваць на пана–землеўладальніка.

V.4. Пачатак кадыфікацыі права

Першым вопытам увядзення пісьмовага права ў межах усёй літоўска–беларускай дзяржавы стаў так званы Судзебнік вялікага князя Казіміра — зборнік судовых нормаў. Ён складаўся з 25 артыкулаў аб пакараннях за крымінальныя злачынствы і павіннасцях на гаспадара. Зборнік быў уведзены Казімірам Ягайлавічам пасля ўзгаднення з панамі–радаю ў 1468 г. Яго нормы генетычна ўзыходзілі як да «Рускай Праўды», так і да мясцовага звычаёвага (беларускага і літоўскага) права. Паколькі мовай Судзебніка была старабеларуская (на той перыяд канцылярская), то ў свой час польскі правазнавец Вацлаў Мацеёўскі назваў яго «беларускім Статутам».

Аднак у прававым плане землі Вялікага Княства Літоўскага заставаліся раз'яднанымі. Паралельна з прынятым Судзебнікам у землях–анексах па–ранейшаму выкарыстоўваліся лакальныя судовыя нормы, яны кіраваліся сваімі юрыдычнымі правіламі. Патрэбы часу вымагалі агульнай прававой сістэмы для ўсіх станаў і зямель. Асаблівым стымулам для распрацоўкі агульнага кодэкса стала неабходнасць умацавання палітычна–дзяржаўнай самастойнасці Вялікага Княства на фоне пастаяннага імкнення Польскага каралеўства цясней зацiснуць вузлы уніі. Знаўца гісторыі права Юліуш Бардах звярнуў увагу таксама на патрэбу пераадолець унутраную раз'яднанасць зямель ВКЛ адзінай юрыдычнай сістэмай, якой і стаў Статут.

Упершыню думка аб намеры кадыфікаваць права афіцыйна прагучала ў гаспадарскім прывілеі Валынскай зямлі, у якім Аляксандр Казіміравіч абяцаў, што неўзабаве «вси земли наши одного права держати мают и одним правом сужены будут подле Статуту». Гісторыкам аднак невядома, якія непасрэдныя захады прымаліся пасля гэтага. Канкрэтная просьба аб кадыфікацыі права ўпершыню прагучала на Віленскім сойме 1514 г., але праект Статута быў пададзены сойму толькі праз восем гадоў. Арганізатарам падрыхтоўкі кодэкса мог быць, на думку Станіслава Лазуткі, віленскі ваявода і канцлер ВКЛ Альбрэхт Гаштаўт. Пасля дапрацовак і рэдагавання (непасрэдна над тэкстам працавалі гаспадарскія сакратары і пісары Іван Гарнастай, Міхаіл Копаць, Іван Сапега, а таксама радныя паны) кодэкс атрымаў канчатковае зацвярджэнне на Віленскім сойме 1528/

29 г. На жаль, Першы Статут ВКЛ не быў выдадзены друкам. Звод законаў пашыраўся ў рукапісным выглядзе, таму і засталося некалькі рэдакцый яго тэксту. Хоць у пастанове 1522 г., калі ў Вільні функцыявала друкарня Францішка Скарыны, вялікі князь Жыгімонт I паабяцаў друк Статута, аднак абяцанне так і засталося нявыкананым, бо ўжо праз тры гады друкарня спыніла існаванне.

Так набыў афіцыйную сілу першы фундаментальны звод прававых нормаў (282 артыкулы, сістэматызаваныя ў 13 раздзелаў), агульны пісаны закон для тэрыторыі Вялікага Княства Літоўскага. Статут 1529 г. быў кодэксам усяго насельніцтва гэтай дзяржавы, а не толькі «класа феадалаў», як звычайна пісалася ў савецкай гістарыяграфіі. Выдаваўся ён, як сказана ва ўступе да кодэкса, «прелатом, князём, паном, шляхте и всему посполству и их подданым, а тубылцом земль Великого Князства нашого Литовского которого бы колвек стадла и стану были», г.зн. яго прававая моц распаўсюджвалася на ўсіх жыхароў Вялікага Княства (за выняткам мяшчан, якія кіраваліся нормамі магдэбургскага права).

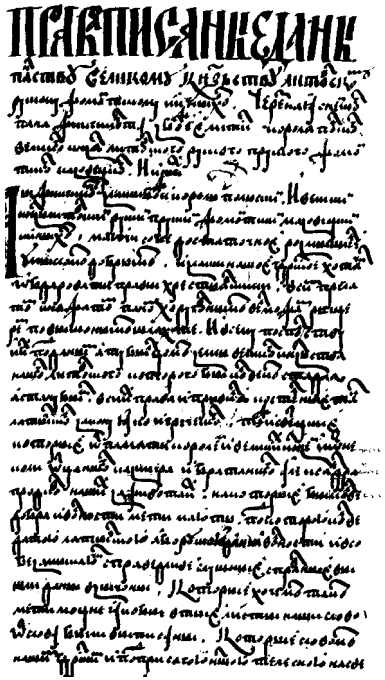

Першая старонка Статута 1529 г. (Спіс Дзялыньскага).

Асноўнай крыніцай для першай агульнадзяржаўнай кадыфікацыі было звычаёвае права «рускае» (г.зн. беларускае і ўкраінскае) ды літоўскае, перапрацаваныя нормы Рускай Праўды, што стагоддзямі прымяняліся на тэрыторыі Беларусі ды Украіны, заканадаўчыя акты вялікага князя (прывілеі), а таксама некаторыя нормы рымскага, элементы польскага, чэшскага і нямецкага права, у прыватнасці — славутага помніка прававой думкі сярэднявечнай Еўропы «Люстра саксаў».

Утрымліваючы добра распрацаваныя нормы дзяржаўнага, грамадскага, сямейнага, крымінальнага і працэсуальнага права, першы Статут замацоўваў палітычны і сацыяльны лад, дасягнуты на той час у развіцці Вялікага Княства. Яго тэрытарыяльную цэласнасць і палітычную самастойнасць гарантавалі спецыяльныя артыкулы. Дзяржавы «ни в чом не вменшим», «от всякой легкости и пониженіа ... того панства стеречи будем», а ўладанні і ўрады будуць даваццa толькі «прирожоным и тубыльцом» Вялікага Княства, — абавязваўся гаспадар, падпісваючы Статут.

Адлюстраваўшы выразны ўплыў эпохі Адраджэння, першы агульнадзяржаўны звод уводзіў шэраг перадавых па тым часе прававых нормаў. Варта згадаць прынцып персанальнай адказнасці за правапарушэнне, роўнасць усіх перад законам, прысягу службовых асобаў і асабліва абарону правоў жанчыны. Смяротная кара за згвалтаванне жанчыны была ўключана ў звод з прыкладу заходнееўрапейскіх кодэксаў. Узорам для ўвядзення забароны на збор мытных падаткаў і заснавання ўласных мытняў стала норма польскага права, якая, у сваю чаргу, паходзіла з нямецкага, і г.д. Праўда, Статут замацаваў прыярытэт князёў і паноў у палітычнай сістэме дзяржавы, і толькі ў наступнай яго рэдакцыі шляхце ўдалося сцвердзіць ролю свайго сойма.

У галіне кадыфікацыі Статут 1529 г. выводзіў дзяржаву Ягайлавічаў на адно з перадавых месцаў у тагачаснай Еўропе. Адаптацыя антычных і сярэднявечных заходнееўрапейскіх узораў права яскрава сведчыла пра высокі ўзровень прававой культуры ў Вялікім Княстве Літоўскім. Дзякуючы Першаму, а потым Другому і Трэцяму Статутам Вялікае Княства Літоўскае ўвайшло ў кола дзяржаў, у якіх права стала важным элементам рэгулявання грамадскага і дзяржаўнага жыцця. З суседніх еўрапейскіх краін раней свае праекты кадыфікацыі прынялі толькі чэхі (1500) ды венгры (1514), але шэраг больш развітых дзяржаў яшчэ не мелі такога кодэкса, як у Вялікім Княстве. Напрыклад, суседняя Польшча, нягледзячы на спробы і праекты, не валодала ўласнай кадыфікацыяй, бо Статут Яна Ласкага 1506 г. быў толькі зборам правоў дзеючых, уключаў статуты Казіміра Вялікага, земскія прывілеі і інш.

Статут Вялікага Княства Літоўскага з'яўляецца не толькі выдатным творам юрыдычнай думкі, але і найважнейшым помнікам

старабеларускай мовы. Яго слоўны запас узбагачаны юрыдычнай тэрміналогіяй, створанай на аснове беларускіх і ўкраінскіх дыялектаў, або непасрэднымі запазычаннямі з лацінскай, польскай і нямецкай моў. Па разнастайнасці лексікі са Статутам наўрад ці могуць параўнацца іншыя тагачасныя помнікі справавога пісьменства той эпохі.